

Recensioner

Allmän idé- och lärdoms historia

Francis Cheneval, *Philosophie in weltbürgerlicher Bedeutung: Über die Entstehung und die philosophischen Grundlagen des supranationalen und kosmopolitischen Denkens der Moderne*. Basel: Schwabe, 2002. 687 s. Pris 69 euro inb. ISBN 3-7965-1946-6.

David Held *Global covenant: The social democratic alternative to the Washington consensus*. Cambridge: Polity press, 2004. xxi + 201 s. Pris 20 doll. häftad. ISBN 0-7456-3353-6.

Peter Kemp, *Verdensborgeren som pædagogisk ideal: Pædagogisk filosofi for det 21. århundrede*. Köpenhamn: Hans Reitzels förlag, 2005. 308 s. ISBN 87-412-0174-4.

Mads P. Sørensen, *Den politiske forbruger i det liberale samfund*. Köpenhamn: Hans Reitzels förlag, 2004. 136 s. ISBN 87-412-2388-8.

Det råder inget tvivel om att tankar och teorier kring det kosmopolitiska under de senaste decennierna vunnit stor popularitet. Det är inte särskilt långsökt att anta att detta faktum står i relation till den förändrade politiska, ekonomiska och rättsliga situation som uppstod då det kalla kriget fick sitt plötsliga och oväntade slut. Som en efterverkning av de nya förhållandena ökade den ekonomiska globaliseringen och i dess kölvatten följde nya maktrelationer, en allt starkare antiglobaliseringsrörelse och en politisk situation där politiska beslut tycktes än mindre tillräckliga än tidigare för att kunna styra utvecklingen. Offentligheten uppmärksammade politikens svaghet på ett annat sätt än tidigare. Situationen var förändrad: Hur ordna en bättre värld?

Säkerligen har globaliseringsdebatten under senare tid varit en bidragande faktor till det intensivare intresset för det kosmopolitiska. Det finns naturligtvis angelägna beröringspunkter där globaliseringen i viss utsträckning är kosmopolitismens arvtagare, även om globalisering vanligen brukar beteckna ekonomiska förhållanden, medan

kosmopolitismen snarast betecknar frågor om rättigheter och etik. Globalisering är också betecknande för utvecklingen inom kommunikation och kultur.

Idéhistoriskt sett har kosmopolitiska ideal genomlidit såväl hög- som lågkonjunkturer. Ibland har det hävdats att kosmopolitiska idéer är populära i tider av politiskt sönderfall. Men om vilken epok kan å andra sidan hävdas att den inte präglats av ett sådant sönderfall? Kosmopolitiska idéer har under många perioder varit föremål för illasinnat tal. Naturligtvis är det inte det minsta förvånande att negativ kritik har formulerats i läger behärskade av nationella ideal, där det gemensamma har ansetts utgöra ett hot mot det nationella. I dessa fall har kritiken ofta riktats mot kosmopoliter såsom varande personer i avsaknad av identitet och moraliskt omdöme. En kosmopolit anses i dessa läger vara en oengagerad och bekymmerslös man med fallenhet att utan moraliska skrupler göra vad som för tillfället faller honom in.

Under upplysningen förekom kritik mot kosmopoliter som ryggradslösa. En kosmopolit kunde tänka sig att strida i vilken armé som helst just av den anledningen att nationaliteten saknade all betydelse för honom. Å andra sidan framhöll den som förespråkade kosmopolitiska ideal att dess styrka låg just i att se det allmänna mänskliga i varje människa. Men universalism kan alltid kritiseras utifrån att den som formulerar det universella befinner sig i en social, rumslig, tidlig och politisk situation, och knappast kan undvika att generalisera utifrån den personliga erfarenheten. Detta problem av allmän karaktär framkommer vid resonemang kring universella mänskliga rättigheter, och eftersom den moderna kosmopolitismen tar sin form under upplysningen, då också rättighetstänkandet vinner terräng, så är det inte förvånande att de två ligger nära varandra. Redan termen *kosmopolis* innehåller ju det universella begreppet kosmos.

Gemensamt för de böcker som behandlas i denna recension är att samtliga nämner Kant. Det går inte att bortse från honom i en diskussion om det kosmopolitiska. Men

Kants kosmopolitism är knappast någon färdigformulerad teori, utan snarast en skiss till en sådan. För att ge Kants teori tydligare konturer är det nödvändigt att lägga pussel för att få åtminstone en antydning om hur den färdiga bilden skulle sett ut. Pusslets ram finns i den systematiska kritiska filosofin, i den arkitektonik Kant konstruerar i sin syn på kunskap och människans begränsade perspektiv. De mest centrala texterna för Kants kosmopolitism är den lilla artikeln "Idee zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht" (1784) och *Zum ewigen Frieden* (1795). I den förra diskuterar Kant vad han kallar för "det världsmedborgerliga tillståndet", som skulle uppstå genom den eviga freden mellan stater, i den senare skisserar han den kosmopolitiska rätten. Det är den senare som är mest intressant när det gäller att försöka finna den moderna kosmopolitismens uppkomst. Mellan de två verken inträffade den franska revolutionen.

Kants utkast till kosmopolitisk teori är just en definition av den kosmopolitiska rätten, som ger varje människa en ursprunglig besittningsrätt till jorden och också en del i det universella mänskliga. Detta senare medför att en rättskränkning av en människa någonsans på jorden kränker hela mänskligheten, och detta kan betraktas som Kants kritik mot kolonialismen. Men det måste påpekas att Kants kosmopolitiska rätt är mycket begränsad, även om den på senare tid har använts av Pauline Kleingeld som en grund för filosofisk argumentation för utvidgad asylrätt.

Francis Cheneval söker i sin bok det filosofiska ursprunget till den moderna kosmopolitismen och finner Kant som enastående, men också att han har flera föregångare. Hans omfångsrika verk är mycket intressant, men lämpar sig knappast för sträckläsning. Det består av tre bastanta delar, där den första behandlar idéer om hur Gudsstaten genom naturrätten blev profan och kom att utgöra grunden för Leibniz' och Christian Wolffs metafysiska och politiska universalism. Verkets andra del tar upp kontraktsteorier ur ett kosmopolitiskt perspektiv, medan den tredje delen ägnas åt Kants kosmopolitism. Chenevals arbete är mycket grundläggande och bygger på imponerande källstudier. Som titeln antyder, är det kosmopolitismens filosofiska grunder som står i centrum. Perspektivet gör att ingen hänsyn tas till den politiska och historiska kontexten. Cheneval hävdar att

den moderna övernationella och kosmopolitiska filosofin kan spåras tillbaka till en metafysisk och en kontraktsteoretisk tradition. Båda dessa traditioner sammanfaller hos Kant, som placerar dem i ett nytt filosofiskt system. Han är dock att betrakta som grundaren snarare än fulländaren av den moderna kosmopolitiska filosofin

Cheneval hädar att den systematiska och filosofihistoriska relevansen av Kants kosmopolitism har underskattats fram tills nu, vilket jag tolkar som att han menar att den har underskattats fram till dess han skrev sin bok. Det uttalandet kan dock ifrågasättas. Under en period kring förra sekelskiftet, men särskilt under de senaste femton åren, har systematiken och originaliteten i Kants kosmopolitism flera gånger framhållits, om än inte i samma utsträckning som systematiken i förnuftskritikerna. Men en sådan närmast arkeologisk undersökning som Cheneval här genomfört har enligt min kännedom inte förekommit tidigare.

Originaliteten i Kants kosmopolitism består enligt Cheneval i förbindelsen mellan det historiska och det kategoriska imperativet och i att rätten utgör grunden. För att förverkliga idealen krävs inget agerande utifrån, vare sig av övernaturligt slag eller genom en ny Messias. Det enda som efterfrågas är politiskt handlande i termer av republikanism och yttrandefrihet. Trots människans ofullkomlighet är det möjligt även i en stat av djävlar att bygga ett samhälle grundat på rätten. Det kosmopolitiska rättssamhället ingår också i den kulturprocess som kommer att leda till att människan blir "moraliserad", dvs. utvecklar sitt förnuft efter förstadierna civilisering och kultivering. Cheneval hävdar helt enkelt att kosmopolitismen fulländar Kants arkitektoniska system: "dass Kants Kosmopolitismus in dem eben skizzierten Sinn als der gesuchte Schlussstein des Kanons der Vernunft werden muss" (408). Tesen är inte okontroversiell, men även andra kännare av Kants politiska filosofi har kommit till liknande slutsatser. Cheneval tar ingen hänsyn till pedagogikens anknytning till kosmopolitismen. Det kan tyckas märkligt, med tanke på hur bildningstanken och världsmedborgarskapet varit nära förknippade under lång tid. Men samtidigt så är ett sådant förfarande inte särskilt ovanligt bland Kantforskare. Om Kants historiefilosofiska och politiska skrifter tidigare marginaliserats, så är

det kanske pedagogiken som marginaliseras idag. I den finns en hel del att hämta för den som intresserar sig för den moderna kosmopolitismen och dess rötter i upplysningstänkandet.

Därför kan hävdas att Peter Kemp representerar en mera originell inspiration från Kant. För Kemp är världsmedborgarskapet en pedagogisk uppgift för 2000-talet, och redan i inledningen redovisar han sin inspiration från Kants *Pädagogik* (1803), som dock inte är att betrakta som ett avslutat verk, utan består av studenters föreläsninganteckningar. Kems innehållsrika bok utgör en alldeles utmärkt introduktion till den kosmopolitiska idéhistorien. Han ser som så många andra förbindelsen mellan ett kosmopolitiskt ideal och bildningen, eller *dannelsen*. För att uppnå ett kosmopolitiskt ideal är den nämligen nödvändig. En persons bildning består av såväl kunskap om sig själv som kunskap om andra. Här utgör Kemp själv ett alldeles utmärkt exempel. Hans källor kommer från flera skilda språkområden, och även om detta faktum inte explicit diskuteras så framkommer det exempelvis i diskussioner om språk och tanke.

Kems idéhistoriska orientering kring begreppet nation ger många insikter till förståelsen av Europa, exempelvis genom en analys av hur begreppen uppkommit, utvecklats och diskuterats på franska och på tyska. Därmed får Kems hela verk ett annat djup i insikten än vad som blir fallet i Chenevals arbete. I sin tolkning av Fichtes tal till den tyska nationen visar Kemp hur man kan vara en kosmopolitisk nationalist, och anknyter även till den diskussion som pågick under 1700-talet angående patriotism och kosmopolitism. Kemp lyckas i sin bok också diskutera frågan om legitimeringen av den nationella suveräniteten. Nationalstaten får helt enkelt sin legitimitet genom världsmedborgaren, som tar sig uttryck i en nation. Därför finns det ingen motsättning mellan världsmedborgarskap och nationalstat. Det är snarast en fråga om kanalisering.

Men Kems arbete är som undertiteln säger en pedagogisk filosofi för 2000-talet. I viss mån påminner hans tankegång om Martha Nussbaums i *Cultivating humanity* (1997), även om Kems perspektiv är annorlunda, delvis genom att vara bredare, men också genom att vara förankrat i Danmark, en liten stat i EU:s utkanter, snarare än i supermakten

USA. Perspektivet är bredare genom att Kemp också anknyter till begrepp som hållbar utveckling, i vilket innefattas även det moraliska ansvar som vi enligt Ulrich Beck har för välfärdssamhällets risker. Han framhåller också de etiska, sociala, naturfilosofiska, ekonomiska och rättsliga dimensionerna i sin analys.

Kems pedagogiska ideal är inspirerat av Kant och hans syn på mänskligheten som civiliserad och kultiverad, men ännu ej moraliserad. Idealet består av en universell gemenskap med respekt för och kunskap om mänsklighetens olika uttryck i form av nationer och kulturer. Genom pedagogiken vill Kemp lösa de tre ”epokaltypiska nyckelproblemen” (termen lånad från Wolfgang Klafki), nämligen förhållandet mellan ekonomisk globalisering och demokratisk kontroll av ekonomi och teknik, förhållandet mellan kulturell och nationell medvetenhet och globalt ansvar samt hoten mot hållbar utveckling. Pedagogisk filosofi är en humanistisk vetenskap med historisk, empirisk, logisk och axiologisk medvetenhet. Kemp resonerar kring bildningens och utbildningens förhållande till pedagogiken. Till den pedagogiska filosofin hör att känna till tänkandets historia; därför blir hela idé- och kulturhistorien relevant vid diskussioner om bildning. Vägen till att utveckla världsmedborgaren i varje människa går enligt Kemp delvis genom skolan. Det går inte att bortse från det faktum att staten genom historien haft detta som en av sina bärande uppgifter: att skola den goda medborgaren. I en globaliserad värld är det inte möjligt att utgå från en viss kultur och upphöja den till norm. I en världsmedborgarpedagogik ingår att med självreflektion och hermeneutik bemöta sig själv och andra, att kunna se vad man själv kan bidra med och vad man kan ge till andra.

Kems bok är alldeles utmärkt som introduktion till världsmedborgarskapstänkandet ur ett idéhistoriskt perspektiv. Den innehåller också uppslagsrika diskussioner om såväl pedagogikens roll som vår tids stora problem. Dessutom är den överskådlig och mycket pedagogisk.

I Ulrich Becks teori finns ett tydligt och väsentligt samband mellan – en ekonomisk – globalisering och kosmopolitism. Välfärdssamhället medför vissa risker av en sådan dignitet att Beck talar om ett risksamhälle. Riskerna, som är så omfattande att ingen kan

bortse från dem, är bieffekter från välståndsproduktionen, som inte kan förklaras genom hänvisning till en fientlig och främmande natur. I stället är de mer eller mindre omedelbara konsekvenser av välfärdssamhället och består av exempelvis växthuseffekten och kemikalierester i dricksvatten. En aspekt av Becks teori behandlas av idéhistorikern och Beckkännaren Mads P. Sørensen. Han vill visa hur ekonomi och politik, som av tradition varit separerade i det liberala samhället, inte kan hållas åtskilda. När medborgare inte kan påverka omvärlden med politiska beslut kan de bli politiska konsumenter. Det är den politiska konsumtionen som Sørensen i sin bok vill analysera kvalitativt och kvantitativt. Han menar att en politisk konsument representerar en uppgörelse med den traditionella distinktionen mellan marknad och politik i det liberala samhället, där ju idén om det politiska och idén om det ekonomiska ofta hålls isär.

Sørensen hänvisar till flera undersökningar för att visa hur opinionsbildning och folkopinion inte längre accepterar att åtskilja ekonomin och politiken. Enligt Sørensen har det liberala samhället sitt ursprung hos John Lockes *Two treatises* (1690). Vad som har förändrats sedan liberalismen formulerades är att privatsfären har utvecklats till att inte längre begränsas till det egna subjektet. Offentligheten har inte inflytande på besluten, medan däremot konsekvenserna av besluten blir offentliga, som Sørensen uttrycker saken. Vad som återstår är då politisk konsumtion. Dock finns demokratiska problem med denna; det är inte längre principen ”en människa – en röst” som råder, utan det finns en stor risk att rösten från den bemedlade och välutbildade blir starkare. Å andra sidan är det endast i den bästa av världar som varje människas röst väger lika tungt. Flera undersökningar har visat att en stor del av soffliggarna är fattiga och lågutbildade. Det demokratiska problemet med politisk konsumtion är således inte nytt.

David Held, som skrivit talrika böcker om globalisering och kosmopolitism ur ett statsvetarperspektiv, driver i sin senaste bok en tes för att inspirera till en ny världsordning. Han utgår från att ”the Washington Consensus”, det från USA utgående, neoliberala ekonomiska och unilaterala politiska projekt som dominerar världsscenen, inte kan skapa någon hållbar och demokratisk utveckling. Det alternativ han vill presentera är vad han kallar för ett socialdemokratiskt projekt, med

erfarenheter från den nationella socialdemokratien. Held analyserar globaliseringen ur ett ekonomiskt, politiskt och rättsligt perspektiv, och hävdar alltså att det finns en sorts förankring för en kosmopolitisk socialdemokrati, en förankring som består av utvecklingen av internationell rätt och multilateralism på många nivåer.

Ett praktiskt problem i samband med kosmopolitismen är frågan om medborgarskap. Problemet är gammalt som gatan och har fått nya dimensioner i vår tid, som präglas av snabbare kommunikationer och förflyttningar än tidigare. Ett kosmopolitiskt medborgarskap framhölls också av Kant, men då snarast som ett moraliskt sådant. Held laborerar med denna tanke och föreslår en sorts globalt medborgarskap, som inte bygger på territoriella gemenskaper utan på allmänna regler och principer. Ett sådant medborgarskap hör hemma i en global politisk ordning, där alla människor uppnår en likvärdig status beträffande de grundläggande processer och institutioner som styr en människas förväntningar och möjligheter. Då skulle medborgarskapet vara verksamt på flera nivåer och i flera dimensioner. Det är lite svårt att förstå exakt vad Held avser här. Det globala medborgarskapet skulle understryka varje individs självständighet och erkänna dess förmåga till självbestämmande på den mänskliga verksamhetens alla nivåer. Held följer i viss mån Jürgen Habermas’ påstående att en historisk tillfällighet orsakat förbindelsen mellan medborgarskap och ett nationellt samhälle. I en globaliserad värld bör således varje individ ha rätten att göra sin stämma hörd i de frågor som angår honom eller henne. Held föreslår en lösning i form av ett medborgarskap på flera överlappande plan, ett *multilevel citizenship*. På samma sätt som globaliseringen innehåller flera dimensioner bör även medborgarskapet göra det, hävdar han.

Held anger i ett appendix vad han kallar för ”kosmopolitiska principer”, som skulle ligga till grund för en ny internationalism, där alltså nationalstaternas roll försvagats. Dagens internationalism, hävdar han, måste utgå från kosmopolitismen. Han formulerar åtta kosmopolitiska principer, arrangerade i tre grupper. Grupperna behandlar i tur och ordning varje individs moraliska självständighet, hur individers handlingar översätts till allmän konsensus eller sanktion och, slut-

ligen, hur prioriteringar kan göras utifrån hållbar utveckling. Den första gruppens principer är i stort sett de klassiska moraliska principer som formuleras redan hos Kant, om inte tidigare. De andra gruppernas principer är av senare datum och syftar till att lösa problem som inte definierats på Kants tid.

Habermas har påpekat att det med tvåhundra års ytterligare erfarenheter av mänskligt liv är alltför lätt att mästra Kant i hans framtidsprognoser. En del av den utveckling Kant förutspådde visade sig vara riktig, medan annat visade sig vara felaktigt. Globaliseringen har liksom antiglobaliseringsrörelsen aktualiserat Kants frågeställningar och visat att han i princip inte blivit akterseglad. Idén om hållbar utveckling, som framhålls av så många av dagens kosmopoliteteoretiker, ligger i linje med Kants teori, om inte annat som en nödvändig förutsättning för att människans moraliska omdöme ska få möjlighet att utvecklas till fulländan, till sitt slutmål.

Nu har väl de böcker som anmäls här inte riktigt så storslagna mål som Kants. Jag tycker dock att de kompletterar varandra ganska bra för den som intresserar sig för det kosmopolitiska. De visar också, som hos Kemp, hur en idéhistorisk kontextualisering i samband med begreppsanalys bidrar till en djupare förståelse av problemställningar. En sådan diskussion saknas i Chenevals magnifika arbete, liksom i Helds formalistiska modell. Deras verk bidrar dock på andra sätt till att belysa det kosmopolitiska. Sørensen visar i Becks anda hur ett kosmopolitiskt medborgarskap i någon mening redan finns. Problemet kvarstår om och hur ett sådant världsmedborgarskap bör eller kan utvecklas. Kanske krävs det ytterligare tvåhundra år för att lösa en sådan uppgift.

Rebecka Lettevall

Anders Ekström, ed., *Den mediala vetenskapen*. Nora: Nya Doxa, 2004. Pris 298 kr. inb. ISBN 91-578-0450-8.

I våras blev jag och två kollegor intervjuade av en vetenskapsjournalist angående vår forskning kring popularisering. Två veckor efter intervjun ringde journalisten och meddelade att det skulle komma en fotograf för att ta några bilder. Artikeln – som sedermera publicerades i *GUJournalen* – hade tagit formen av ett samtal oss forskare emellan, och

i ingressen inbjuds läsaren att ”tjuvlyssna” till vår diskussion. Fotografens uppgift var alltså att illustrera detta. Fotosejouren tog säkert en timme i anspråk och resulterade i ett femtiotal bilder. Det alster som senare fick ackompanjera artikeln visar hur vi sitter i institutionens bibliotek. Böcker ligger uppslagna. Arbete pågår. Jag och min ena kollega tittar koncentrerat på den andra kollegan, som lägger ut texten om sin forskning. Fotografiet är förstås en chimär. Diskussionen hade, som sagt, förts två veckor tidigare. Böckerna hade fotografen lagt dit. Samtalsämnet för stunden var inte popularisering, utan snarare fiske (!), och koncentrerar oss gör vi för att inte skratta så vi kiknar.

I all sin enkelhet visar denna historia exempel på hur vetenskapen – representerad av mig, mina kollegor och vårt arbete – iscensätts och dramatiseras av medierna – här representerade av en journalist och en fotograf. Tankefiguren har givetvis sitt berättigande, samtidigt som den döljer något mycket väsentligt. Man får intrycket av att forskare är passiva objekt för en aktiv journalistik. Detta är också en chimär. I själva verket hade min kollega vid förfrågan föreslagit att vi skulle ställa upp alla tre; vi skissade också de problemområden som journalisten fokuserade på och fick dessutom möjlighet att bearbeta artikeln innan den gick i tryck.

Den dubbla rörelse som här avtecknar sig är ett huvudtema i *Den mediala vetenskapen*. Här försöker en i huvudsak vetenskapshistoriskt orienterad samling forskare att analysera och diskutera den komplexa väv av praktiker och intressen som går i dagen när vetenskapen populariseras. Antologin är en diger lunta. I treton artiklar och en intervju presenteras läsaren för en serie fallstudier, som på olika sätt exemplifierar och diskuterar den mediala vetenskapen. Av erfarenhet vet jag att antologiförfattare är ett inte alldeles lätthanterligt släkte, och här har uppenbarligen Anders Ekström gjort en magnifik insats. Artiklarna är väl sammanhållna både i utförande och tematik, och dessutom organiserade på ett sådant sätt att de tillsammans skapar en spännande och inte minst inspirerande bild av fältet.

Det homogena intrycket har möjliggjorts genom att författarna samlats kring en kritik av den så kallade linjära spridningsmodellen, efter engelskans *diffusionist model*, eller ibland *defecit model*. Modellen är gammal i

gården – förebilden är en gång hämtad från radioelektrikernas flödesschema, där man talade om sändare, mottagare och meddelande – och har bland mycket annat använts för att begreppsliggöra populariseringsprocessen. Forskarna tar sändarens plats, allmänheten mottagarens. Meddelandet sänds, eller sprids, från forskarna och tas emot, mer eller mindre distoriserat, av allmänheten. När amerikanska och engelska forskare på 80-talet började undersöka det som kom att kallas *public understanding of science* eller *scientific literacy*, fanns modellen inbyggd i själva ansatsen. Utgångspunkten var den växande misstro gentemot speciellt naturvetenskaperna som allmänheten gav uttryck för. Radiomottagarnas brusnivåer bytte skepnad och tolkades som en sorts distorsion i populariseringsprocessen. En felkälla kunde vara de mediatorer – vetenskapsjournalister, informatorer och andra – som normalt förmedlade budskapet från forskarna till allmänheten. En annan källa till brus fanns i mottagarledet. Stora enkätundersökningar visade att människor kunde förskräckande lite om (natur)vetenskap och att det man kunde ofta var fattat baklänges.

Spridningsmodellen är tacksam att kritisera och just i den egenskapen ett av de viktigaste verktygen inom en mer kritisk forskning på området. *Den mediala vetenskapen* skjuter bland annat in sig på de gränsdragningar som modellen implicerar: man ansätter till exempel de förmenta gränserna mellan produktion, spridning och konsumtion av vetenskapliga kunskaper. Följer man modellen sker detta linjärt, det vill säga först forskar forskarna, sedan sprids eller populariseras den färdiga kunskapen och slutligen konsumeras den. Dynamik och återföring lysar med sin frånvaro. I antologins uppsatser visar det sig gång efter annan att verkligheten är betydligt mer komplicerad. Ett slående exempel, som Gustav Holmberg skriver om, är den prövning av olika meteorologiska modeller som utförts, inte under kontrollerade former på en meteorologisk anstalt, utan mitt i offentligheten, i *Dagens Nyheter* under 1910-talet. På liknande sätt visar Solveig Jülich hur röntgentekniken i stor utsträckning utvecklades i mer publika sfärer för att först därefter svaljas av det vetenskapliga samfundet.

En annan följd av spridningsmodellen är att man tenderar att negligera de vetenskapliga intressen som också driver popularise-

ringsprocessen. Den populariserade vetenskapen betraktas då som en produkt i huvudsak formad av en medial praktik. Även här ger flera av antologins artiklar en mer sammanfatt bild. När The Svedberg exempelvis visas upp i pressen som en vetenskapens trollkarl, är det inte bara en trevlig läsning i söndagstidningen iscensatt av journalister och fotografer, utan – som Sven Widmalm visar – i allra högsta grad forskningspolitiska utspel orkestrerade av bland annat Svedberg själv. Gränsen mellan vetenskap och media provoceras ånyo. Samtidigt måste man, som Kjell Jonsson och Jenny Larsson understryker, akta sig för att reducera forskares förehavanden i media till enkom personlig eller vetenskaplig vinning. För många forskare bottnade ett populärvetenskapligt engagemang i en genuin, personlig strävan att kommunicera med en allmänhet.

En central slutsats i boken är alltså att populariseringen – eller vetenskapernas medialisering, som antologin hellre vill ha det – inte står i ett externt förhållande till vetenskapen. Eftersom spridningsmodellen så starkt demarkerar mellan produktion och distribution, mellan distribution och konsumtion, överskuggar den samtidigt de dynamiska och synnerligen invecklade relationer och beroendeförhållanden som råder mellan de tre leden, och detta är alltså något man vill synliggöra.

Det bär för långt att säga att det vetenskapshistoriska forskningsfält som fokuserar på mötet mellan vetenskap och medier, forskare och deras publik, är välbesökt, men det har ändå under de senaste åren befolkats av ett växande antal studier, inte minst avhandlingar. Den uttalade ambitionen att med *Den mediala vetenskapen* etablera ett nytt forskningsområde skjuter därmed något vid sidan. Snarare konsoliderar den ett område som i Sverige växt fram under åtminstone ett decennium. Men det betyder också att om man vill sätta sig in i fältet, så är *Den mediala vetenskapen* framöver en självklar utgångspunkt. Här bjuds man en provkarta på ansatser och frågeställningar, samtidigt som de olika fallstudierna visar hur spännande och inte minst tacksamt detta område är. Därmed uppfylls också den underordnade ambitionen att antologin ska kunna fungera som en kursbok på området, och som recensent kan jag bara be att få rekommendera den.

Johan Kärnfelt

Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: Stylistics, vocabulary and characteristic ideas*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala universitet, 2004. 628 s. ISBN 91-554-6114-X.

I denna mäktiga volym redovisar Hans Helander sina studier av latinsk litteratur i Sverige under stormaktstiden. Helander är filolog, hans ingångar i materialet är filologens och hans primära publik är nylatinska filologer. Men hans undersökning har mycket att ge också forskare i andra discipliner. Den svenska latinlitteraturen har i och för sig studerats förut, men Helander är mer hemma i den än någon tidigare och har här givit en genomlysning av denna numera alltmär svårtillgängliga litteratur, som måste sägas vara en vetenskaplig bragd.

Helander studerar litteraturen ur tre aspekter: stil, ordförråd och idéer. Stilen ägnas rätt litet utrymme; alla latinets stilmedel är representerade i texterna, men stilistiken är välutforskad, och författaren nöjer sig med att lyfta fram några figurer som han funnit iögonfallande och överrepresenterade. Ordförrådet, däremot, får nästan 250 sidor. Nylatinet var ett levande och anpassbart språk, menar Helander. Det fanns en konservatism som förföljde barbariska ord och strävade efter att bara använda de ord som romarna brukat, men detta var begränsat till de litterära genrer och dominerade inte ens där. Nylatinet var användbart inte bara för retorik, poesi, filosofi och humaniora, utan också för att beskriva nya administrativa, diplomatiska, geografiska, militära och tekniska företeelser i tiden. Sällan tillgreps metoden att bara sätta latinska ändelser på ord ur de moderna språken. Man plockade upp ovanliga antika ord eller gav nya betydelser åt de redan kända; betydelsefullt var inte minst att man sedan renässansen hade tillgång till grekiskans ordförråd, som gav nya möjligheter att konstruera vetenskapliga termer. Till bilden av det levande språket hörde också att det fanns modeord och jargonger.

Halva boken ägnar Helander åt att identifiera idéer och standardteman i texterna. En del av dessa teman är knutna till den svenska stormaktsrollen: propagandan mot katolikerna och även icke kristna bekännare, det götiska temat om svenskarnas glorioösa historia, parallellen mellan judarna i Bibeln och svenskarna som Guds utvalda folk, de olika

europiska folkens egenskaper m. m. En stor del av latinlitteraturen stod i den nationella självhävdelsens tjänst, vilket förstärkte de drag av hyperbol och panegyrik som flera av genrererna bar på i sig själva. Andra teman tillhörde det europeiska allmängodset: lärdomens vandring, världsteatern, idéer om guldålder och förfall, om den eviga filosofin (*philosophia perennis*) och om historien som *magistra vitae*. Intressant är att viktiga idéhistoriska teman förekommer också i dikter och orationer. Att samtiden överträffar det förgångna visar sig vara ett mycket vanligt tema; jag tror att Helander något överdriver dess betydelse för historiesynens förändring, men det är onekligen en variant av framstegstänkande som är värd att uppmärksammas. Detsamma gäller det utbredda förlöjligandet av den aristoteliska filosofin; det verkar som om aristotelismens fall berodde lika mycket på denna utmobbing som på dess teoretiska tillkortakommanden.

Till dessa nationella och lärda teman kommer de existentiella kring livet och döden, rikligt representerade i gravdikter och parenationer: livet som resa, döden som befriare, den döde slipper se det nuvarande eländet m. fl. Slutligen finns här litterära *topoi* som svanesång, fågel Fenix och flodbeskrivningar.

Helander kan inte ägna alla dessa teman någon djupare analys. Men den rena deskriptionen är värdefull. Litteraturvetare och idéhistoriker, men också historiker och kyrkohistoriker, som ägnar sig åt 1600-talet har anledning att konsultera Helanders bok för att se om de teman och termer de träffar på finns i latinsk version. Om så är fallet, har de i regel en förhistoria. Den här litteraturen lever på intertextualitet. Och som Helander visar är det inte bara de antika författarna som citeras eller alluderas på; också tidigmoderna latinska författare – Erasmus, Vives, Lipsius, Bacon m. fl. – tillhörde repertoaren. Den nylatinska litteraturen skapade sina egna klassiker.

Men Helander har också teser. En sådan gäller latinets tillbakagång på 1700-talet. Den berodde inte på att det var oförmöget att uttrycka det nya i tiden, utan på att en del av de ämnen där det användes förlorade i betydelse. En rad ämnen var man sin att behandla på latin; när dessa miste sin relevans, blev produktionen av latinska texter mindre. De fyra världsmonarkierna, mikro- och mak-

rokosmen och dolda meningar i namn och ord intresserade inte längre på 1700-talet; då tappade latinet mark, medan det däremot höll positionerna på områden som var attraktiva, t. ex. (den linneanska) naturvetenskapen. Detta förklarar väl inte allt, men tanken att ett språks utbredning beror på det innehåll det uttrycker snarare än på dess användbarhet är intressant.

Helander visar övertygande latinets användbarhet och vitalitet, och han är med rätta angelägen om att göra det; existensen av den nylatinska litteraturen i det tidigmoderna Sverige är bortglömd eller förträngd hos många. Jag skulle dock vilja nyansera bilden av latinets användbarhet något. För det första fanns det ämnesområden som nästan inte alls behandlades på latin. Den uppspirande ekonomiska vetenskapen var vad jag vet alltigenom modernspråkig. Ser man närmare på olika kunskapsområden kan man nog finna att vissa delar behandlas på latin, andra inte. Mina erfarenheter från studiet av politiska begrepp säger mig att det skrevs väldigt mycket på latin om politisk teori och vissa etablerade ämnen, medan det var ganska tyst om praktisk politik och potentiellt brännande materier. Jag tror att man kan skilja mellan nyskapande och adaptiv användning av latinet. I filosofin och vetenskapen användes latinet ofta för att benämna nya begrepp; där var det indraget i en nyskapande verksamhet. Men när det gällde att i mer eller mindre epideiktiska sammanhang skildra samtida militära bedrifter eller tekniska uppfinningar, var det fråga om att hitta på latinska benämningar på företeelser som det redan fanns namn för på de moderna språken; där var det fråga om att anpassa språket till det redan givna. Jag föreställer mig att denna distinktion mellan innovation och anpassning kan vara fruktbar i studiet av latinets brukshistoria.

Bo Lindberg

Bosse Holmqvist, *"Individens tidsålder är förbi": Några nedslag i femtioalets människosyn*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 557 s. Pris 318 kr. häftad. ISBN 91-7139-630-6.

Efter andra världskriget kom expansionen av västvärldens vetenskapssamhälle att ta fart ordentligt. Detta gällde kvantitativt sett på

snart sagt alla områden och kvalitativt sett särskilt i betydelsen att allt vidare områden vetenskapliggjordes och blev föremål för nya vetenskapliga discipliner. Det samhälls- och beteendevetenskapliga området är ett av de tydligaste exemplen. Nya teorier och tekniker inom organisations- och managementområdet innebar att även samhällsvetenskapens tillämpade sida utvecklades. De stora teknologiska och naturvetenskapliga framstegen, inte minst under kriget, inspirerade samhällsvetenskaperna att försöka skapa sig framgång genom liknande tankesätt. Modeller och liknelser från teknikens värld användes, och det var inte ovanligt att samhället och människan mer eller mindre explicit liknades vid komplexa maskiner.

Om hur människan och hennes roll uppfattades i detta sammanhang handlar Bosse Holmqvists bok *Individens tidsålder är förbi*. Det är framför allt amerikanska och franska idéer inom 1950-talets samhälls- och beteendevetenskap som behandlas. Holmqvists grundtes är att människans plats och funktion reducerades under denna tid, liksom hennes handlingsutrymme. Hon tvingades att anpassa sig till stora system i samhället och arbetslivet, men också symboliskt, i de metaforer och bilder som användes för att beskriva henne.

Önskan om och behov av kontroll och överblick var centrala syften inom många av de nya, vetenskapligt grundade teknikerna, till exempel datorteknologi, cybernetik, systemteori och operationsanalys. Holmqvist visar att även tankarna om människan och samhället hade dessa inslag. Man fokuserade ofta på likheterna mellan tekniken och människan eller hennes hjärna, exempelvis jämfördes ofta människans hjärna med en datormaskin. Det fanns en strävan att konstruera maskinen så lik människan som möjligt. Den skulle inte bara kunna utgöra ett hjälpmedel för människan, utan också ersätta henne. Denna tanke om likheten mellan människor och datorer, skriver Holmqvist, kom efterhand alltmer att ersättas av en identitetstanke: människan *var* ett slags datormaskin.

Inom sociologi och socialpsykologi diskuterades människan som social varelse, hur hennes tänkande och beteende styrdes av de sociala normerna. Grundperspektivet, poängterar Holmqvist, var systemets, och utrymmets för människans frihet och individualitet var

ytterst begränsat. Anpassning, konformism och konsensus poängterades och gavs i stor utsträckning positiva laddningar, såväl i amerikanskt som i franskt tänkande.

Bosse Holmqvist har skrivit en ambitiös och imponerade bok med många intressanta resonemang och en tydlig grundtes. Men på samma sätt som sociologins och socialpsykologins människa i samtiden rönt kritik och sades vara "översocialiserad", kan jag tycka att Holmqvists 1950-talsmänniska tenderar att bli "överstrukturaliserad", det vill säga i alltför hög grad styrd av strukturer och system. Men min främsta invändning mot boken är att den inte är riktigt läsvänlig. I synnerhet i en så omfattande bok som denna behöver man som läsare en tydligare vägledning och författarens hjälpare hand. Med sin detaljrikedom blir boken alltför snårig och svårtillgänglig för den som allmänt undrar över 1950-talets människosyn. Som faktaspäckt arbete för den som särskilt intresserar sig för någon av de vetenskapliga specialiteterna som behandlas fyller den däremot sin funktion. Likaså fungerar den väl som en presentation av en tid och ett antal tänkare, om vilka idéhistoriska grundläggande arbeten, särskilt på svenska, är sällsynta.

Anna Larsson

Keith Jenkins, *Refiguring history: New thoughts on an old discipline*. London: Routledge, 2004. 74 s. Pris 90 doll. inb. ISBN 0-415-24410-2.

C. Behan McCullagh, *The logic of history: Putting postmodernism in perspective*. London: Routledge, 2004. 212 s. Pris 107 doll. inb. ISBN 0-415-22398-9.

Att läsa C. Behan McCullagh och Keith Jenkins böcker parallellt är en lätt omtumlande upplevelse. De handlar båda om historieskrivning, men representerar två olika universum inom historieteorierna. Jag kan inte se att de över huvud taget skulle kunna samtala med varandra – jo, möjligen på ett område, som jag återkommer till. McCullagh ser historikerns arbete som en vetenskaplig verksamhet, där tolkningar och hypoteser kan testas och berättigas rationellt. Boken handlar till stor del om att klargöra vilka procedurer för berättigande som historiker kan och bör använda för att göra tolkningarna av

förflutna händelser möjliga att granska. De tvivel som McCullagh eventuellt har kring historievetenskapens rationalitet är så få att intrycket blir att han aldrig sviktar i sin övertygelse om historieskrivningens vetenskaplighet, grundad i en rationalitet som finns bortom enskilda forskares intressen och kulturella sammanhang. De som hemsöks av sådana tvivel är skeptiker, vilkas positioner McCullagh betraktar som övervunna.

McCullagh representerar den professionella, akademiska historievetenskap som Jenkins i grunden ser som ett hinder för utvecklingen av en kreativ och emancipatorisk historieskrivning. Den akademiska historievetenskapen studerar det förflutna för dess egen skull, påstår han, inte för "vår" skull, och den vill förstå det förgångna på dess egna villkor, inte "våra". Den historia som han vill se tar medvetet sin början i nutida problem och är öppet ideologisk. Mot den akademiska vetenskapens tro att den, trots allt, kan skildra ett förflutet så att läsaren får möta historiska situationer som genom ett språkligt fönster, ställer Jenkins det ogenomskinliga språk som är fullt av retoriska figurer, strategier och intressen, som det som både skapar illusionen av att se något och den ordning som historien tycks äga. För honom är postmodernismen inget som kan införlivas i den traditionella historiografin. En sådan kontinuitet är enligt honom omöjlig; brottet mellan det han själv företräder och det som föregått är definitivt.

Trots att han för sin polemik mot en historievetenskap som inte kan betecknas som annat än en teoretisk halmdocka, så är Jenkins lilla bok avsevärt roligare och bättre att tänka med än McCullagh. Samtidigt är det av stort intresse att läsa dem parallellt för att det, trots allt, uppstår kommunikation – fast på ett oväntat sätt. Båda författarna är nämligen delar av den diskurs om ansvar som har uppstått inom vår tids historieteori. McCullagh verk är fyllt av påpekanden om vad den ansvarsfulle historikern bör göra, så att det blir en katalog av beteenderegler som syftar till att skapa ett subjekt, som agerar på ett visst sätt i relation till det objekt – material, händelser, människor – som studeras: "A responsible historian, I suggest, will try to explain the world view of the authors of the document, leaving its modern significance for readers to determine." (19) "Rather than impose a meaning upon the term through trans-

lation, a responsible historian should point out its vagueness, leaving readers to make of it what they can.”(20) Den ansvarsfulle historiker som framträder i McCullaghs verk är precis den gestalt som Jenkins ser som ett hinder för att vi skall få se historiker som ”welcome expectantly the non-foundational nature of all our figurings in every verb-tense (past, present, future) and their relativistic status. Contrary to what its critics may say, this is not an irresponsible position but one which arguably brings new moral responsibilities that are unavoidable”(31). Det nya moraliska ansvaret är att stå för de obestämbara beslut man måste ta i en värld som saknar fasta utgångspunkter, och där enskilda individer gör ”a series of arbitrary yet responsible decisions.”(32)

I de två universum där McCullagh och Jenkins vistas, finns det plötsligt något de kan diskutera: ansvarighet. Just därför blir jag undrande, särskilt inför Jenkins dekonstruktion av historievetenskapen: Borde inte ansvarigheten som institution och konvention inom historievetenskapen vara föremål för dekonstruktion? Av vilken anledning bör historiker vara ansvarsfulla? Gentemot vilken auktoritet är de ansvariga?

NOT: Jenkins har tagit upp dessa frågor i en artikel i *History and Theory* 4 (2004). Han argumenterar där för att en historiker inte kan ha andra ansvar än intellektuella i allmänhet, dvs. att verka för emancipation och försvara var och ens möjlighet att komma till tals. Enligt Jenkins innebär det argumentet att den sorts historiker och historieteoretiker som han associerar med en akademisk och professionell historievetenskap blir obsoleta även i etiskt avseende.

Torbjörn Gustafsson Chorell

Jens Ljunggren, *Känsloernas krig: Första världskriget och den tyska bildningselitens androgyna manlighet*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 328 s. Pris 282 kr. inb. ISBN 91-7139-637-3.

När första världskriget bröt ut i augusti 1914 jublade män i hela Europa. Det är en bild av skeendet som vi alla mött så många gånger att den blivit sann, även om den på senare år reviderats. Jens Ljunggren nyanserar i boken *Känsloernas krig* bilden ytterligare, men ger

framför allt en förklaring till varför många tyska män ändå kunde vara positiva till krigsutbrottet.

Ljunggrens undersökning rör en ganska begränsad del av det tyska samhället, den s. k. bildningseliten. Valet motiveras av att den bildade eliten var en både avgränsad och inflytelserik grupp, som samtidigt var osäker på sin status i samhället. Ljunggren polemiserar mot den gängse tvåfärsmodellen, där könen under 1800-talet ses som helt åtskilda, en modell som ofta framhålls inom mansforskningen, och menar att det inom den bildade eliten i Tyskland under 1800-talet fanns en tredje könsfär där skillnaden mellan manligt och kvinnligt inte upprätthölls på samma strikta sätt som forskningen tidigare visat var fallet i bl. a. de anglosaxiska länderna.

Eftersom det tyska samhället var i det närmaste helt könssegregerat och kvinnor förbjöds att organisera sig politiskt, var heller inte hotet från kvinnorna lika påtagligt i Tyskland, vilket gav männen utrymme att framhålla andra sidor av manligheten än bara de hårda och kontrollerade. I de homosociala sammanslutningar, s. k. *Männerbunde*, som fanns vid universiteten odlades alltså inte bara ett hårt manlighetsideal med mensurfäktning som kännetecken, utan även mjukare sidor präglade av vänskapsdyrkan, homoerotik och androgynitet. I den romantiska filosofins tradition ville man motverka dualismen och istället försöka bli hela människor, som kunde uppvisa alla mänskliga känslor. Detta ideal var dock bara uppnåeligt för män; kvinnor var dömda till att endast vara kvinnor. På ett liknande sätt var förvärvsborgaren begränsad till att endast vara man och därigenom lika ofullkomlig.

Ljunggrens mycket intressanta undersökning har den stora förtjänsten att göra vår bild av den historiska manligheten mer nyanserad och komplex. Däremot har det som han säger sig skildra, bildningselitens förhållande till första världskriget, fått förvånansvärt liten plats i boken. Endast ett kapitel av åtta behandlar kriget; de fyra föregående redogör för uppbyggnaden av bildningselitens androgyna manlighetsideal under 1800-talet och de tre följande behandlar dels mellankrigstiden, dels en kort jämförelse med situationen i Frankrike och Storbritannien. Överhuvudtaget ger boken ett något spretigt intryck, där det som är avsett att teckna bak-

grund till krigsåren och mellankrigstiden känns betydligt mer helgjutet än det som är avsett att vara bokens tyngdpunkt. Skildringen av mellankrigstiden blir splittrad och bokens forskningsobjekt, den bildade eliten, ger till skillnad från i de inledande kapitlen inte intryck av att vara någon klart avgränsad och homogen grupp med egna värderingar och ideal. Frågan man ställer sig blir därför om den bildade eliten verkligen var en så homogen och normbildande grupp som Ljunggren menar.

Ovanstående skall dock inte ses som någon svår kritik. Jens Ljunggren har skrivit en rik och spännande bok. Till dess stora värde hör att den kompletterar och komplicerar vår bild av den historiska manligheten. Dels genom att visa att manligheten långt ifrån var så homogen som vi gärna föreställer oss, dels genom att ge exempel från den tyska kulturkretsen, något som vi ser alldeles för sällan på svenska. Som komplement till de gängse anglosaxiska manlighetshistorierna är den mycket värdefull och borde få många efterföljare.

Per Widén

J. G. A. Pocock, *Barbarism and religion: Volume three. The first decline and fall*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. xiii + 527 s. Pris 41 doll. inb. ISBN 0521824451.

Pococks flervolymverk *Barbarism and religion* är centrerat runt Edward Gibbons klassiska studie om det romerska rikets nedgång och fall. De första två banden recenserades i *Lychmos* 2002, nu föreligger ett tredje och flera volymer är att vänta; hela projektet hotar att bli lika omfattande som *The history of the decline and fall of the roman empire*. De två första banden gav i stort sett bara kontexter. Nu går Pocock in på Gibbons text, men bara lite. De första dryga 400 sidorna är återigen kontext. Det handlar denna gång om ett långsnitt: ”a survey of the idea of Decline and Fall itself”.

Med detta ges en fyllig genomgång av hur man betraktat det romerska rikets nedgång och fall från antiken till slutet av 1700-talet. Utgångspunkten är Gibbon, och Pocock vill spåra ”the *Begriffsgeschichte* of ‘the decline and fall of the Roman empire’”. Resultatet är, något förvånande, att det romerska rikets

nedgång och fall förläggs till 1400-talet. I och för sig har detta sin historiska rimlighet på så sätt att det östromerska riket lever vidare till mitten av detta århundrade, men det är inte detta som är Pococks poäng. Han menar att själva begreppsliggörandet av det romerska rikets nedgång och fall börjar ta form först under 1400-talet. Studien behandlar i tur och ordning en rad olika lager av *berättelser* om Rom, som så småningom kom att resultera i idén om ”nedgång och fall”. Tyngdpunkten ligger på analysen av en rad enskilda verk från antiken till slutet av 1700-talet.

Pocock börjar med Tacitus och driver den intressanta tesen att man här finner en ny typ av historisk berättelse. Dittills hade antik historieskrivning konstruerats i analogi med antik politik; man skildrade politiska tal och karaktärstyper, som ställdes mot varandra på stadsstädernas politiska scen. Tacitus kunde inte skriva så, eftersom republikens offentliga politik hade ersatts av kejsardömetets dolda palatsintriger. Istället ger han en berättelse som handlar om tilltagande tyranni och centripetal tendens; insikten om att *Caesar* kunde tillsättas av arméerna i provinserna förändrade maktförhållandena i och strukturen på imperiet.

Den andra berättelse Pocock tematiserar kallas ”the gracchan explanation”. Här behandlas både Polybios och Sallustius, men fokus ligger på Appianos romerska historia från 100-talet e. Kr., vilken behandlar inbördeskrigen från Graccherna till republikens slut. Pocock urskiljer här två sammanflätade teman: dels upplösningen av medborgarkulturen, dels uppkomsten av yrkesarméer som politisk kraft. I detta läge blir principatet (kejsardömet) en krislösning. Båda dessa berättelser är kritiska till den förlust av frihet och dygd som följde med kejsardömet, men även om detta innebar en korrumpning av Rom så finns här inte begreppet ”nedgång och fall”. Det finns inga antika historiker från tiden för det västromerska sammanbrottet.

Pocock vänder sig därefter till kristen historieskrivning och urskiljer även här två olika berättelser. Den ena formuleras av Augustinus och Orosius och tematiserar ”de två städerna”. Här ges de världsliga imperierna inte någon essentiell betydelse i Guds frälsningsplan. Dessutom förklaras att de romerska värdena frihet och dygd är ett uttryck för demoniska krafter, viljan att härska. Den andra berättelsen, som formuleras av Euse-

bios, förenar kyrkan och det världsliga riket och mynnar ut i idén om ett heligt imperium, ett kristet kejsardöme. Ingen av dessa två berättelser innehåller emellertid idén om ”nedgång och fall”. För den augustinska berättelsen är det världsliga rikets öde inget av avgörande betydelse, och för den eusebiska berättelsen är kopplingen mellan kyrka och imperium alltför viktig. Därtill kommer att de fyra världsimperierna i Daniels bok (GT) tolkades som att Rom var det sista riket i Guds plan. Ur dessa berättelser utvecklas sedan medeltidens idé om överförandet av det romerska imperiets legitimitet (*translatio imperii*) till frankerna och det tysk-romerska riket. I denna *translatio*-diskurs finns naturligtvis inget utrymme för ett begrepp om det romerska rikets nedgång och fall.

Det är istället under renessansen som begreppet ”nedgång och fall” börjar ta form. Pocock menar att Leonardi Brunis florentinska historia är det första tydliga exemplet. Till en del förklaras detta med medvetenheten om den historiska skillnaden och den moralisk-politiska distansen. Bruni exploaterar främst den gracchiska förklaringen och betonar att det är frihetens försvinnande under kejsardömet som leder till rikets nedgång, men han betonar också vikten av barbarernas invasioner. Flera historiker utvecklade sedan dessa teman. En särskild vikt tillmäter Pocock Machiavelli, eftersom man här kan se en kombination av den gracchiska förklaringen med Tacitus berättelse.

Pocock betonar att *translatio*-diskursen fortsatte att göra sig gällande, men den kompletterades av idéerna om nedgång och fall samt barbarförklaringen. Särskilt viktigt blev detta i de västliga monarkierna, som ju var arvtagare till barbarerna snarare än Rom. Under 1500-talet blev Tacitus berättelse allt viktigare; *Germania* återupptäcktes och hans tema rörande monarkins inneboende tendens att gå över i tyranni blev relevant i de nya monarkierna. Under 1600-talet blev temat ”imperium och vapen” viktigt, och man jämförde den krigspräglade samtiden med det romerska imperiet. Pocock behandlar Lipsius och Harrington. Hos dessa ges, menar han, för första gången en sammanhängande och förklarande berättelse om både romerska republikens och kejsardömetens undergång, och som framhåller barbarernas roll och leder fram till grundandet av feodalismen.

När Pocock går in på upplysningens histo-

rieberättelser om Rom noterar man med viss förvåning att det inte nämns något om kristendomskritik. Detta torde ha med volymens uppläggning att göra: den handlar om ”the first decline and fall”, dvs. hur man analyserat interna förfallstendenser. Hur som helst börjar med upplysningen en ny filosofisk historieskrivning ta form; man analyserar kulturer som system och dynamiska processer. Pocock tar upp historietänkare som Montesquieu, Beaufort, Hume, Smith och Ferguson. Ett genomgående tema är dessas kritik av antikens värden: deras dygder var krigiska och destruktiva, och deras frihet fragil och bristfällig. Man såg det romerska riket som djupt problematiskt och som mer eller mindre dömt att gå under. Grunden för problemen diagnostiserades av upplysningsfilosoferna som ekonomiska och kulturella. Den antika handeln och produktionen var svagt utvecklad jämfört med de moderna, och detsamma gällde sederna. Inom denna allmänna ram fanns sedan en rad olika analyser av korrupktion och den tilltagande spänningen mellan civilt och militärt i det senromerska samhället.

Efter detta går så Pocock in på Gibbons verk, eller snarare de första fjorton kapitlen, tiden fram till Konstantin. Han visar skickligt hur Gibbon pendlar mellan å ena sidan en klassisk berättelse om politiska skeenden, och å andra sidan en upplysningsfilosofisk berättelse om seder och kultur med stora teoretiska perspektiv. Här finns spänningar och oklarheter, vilket inte är konstigt givet att detta är problem som historieskrivningen fortsatt att brottas med. Ett annat tema gäller Gibbons övergripande förklaringar. Klart är att han menar att både det politiska systemet och kulturen degenererar starkt under 200-talet e. Kr., men hur förklaras detta? Pocock finner här en rad ambivalenser, men menar ändå att Gibbon mest betonar den växande klyftan mellan civilt och militärt i det romerska riket. Detta försvagade de klassiska dygderna och skapade nya konflikter. Till detta lägger han sedan det ökade yttre tryck germaner och perser stod för.

För Gibbon leder dessa kriser till omfattande reformförsök runt år 300. Med Diocletianus och Konstantin byggs ett nytt statssystem, som baseras på militärerna och provinserna, och med detta blir Rom och senaten mer perifera. Man anar redan här att den naturliga förlängningen blir en flytt av impe-

riets centrum (Bysans) och en ny statsideologi (kristendomen). Här slutar emellertid Pockocks framställning för denna gång.

Denna studie är väl genomförd – i mitt tycke den bästa av de tre hittills utkomna volymerna. Här får man både en mängd mycket intressanta enskilda analyser och en sammanhängande behandling av uppkomsten av en historiografisk figur som varit minst sagt betydelsefull.

Mats Persson

Pelle Snickars & Cecilia Trenter, eds, *Det förflutna som film och vice versa: Om medierande historiebruk*. Lund: Studentlitteratur, 2004. 305 s. Pris 378 kr. häftad. ISBN 91-44-03239-0.

Historiebruk och media har nästan blivit slitna begrepp innan forskningsfältet etablerats till ett givet område i svensk forskning. Det råder även ett förhållningssätt som tenderar att kategorisera begreppen som mode-nycker. Orsaken till detta torde vara den okunskap som råder, både beträffande forskningsfältet och dess metodologiska och teoretiska arbetssätt. Det är inte heller vanligt med historiker som tar sig an filmen som källa. Därför är antologin *Det förflutna som film och vice* ett viktigt bidrag till forskningen. Den är utgiven på Studentlitteratur och därmed avsedd att tillhandahålla redskap och perspektiv på ett pedagogiskt sätt, som kommer undervisningen och studenten till gagn. *Det förflutna* kommer dock även den av området intresserade forskaren till nytta och ger en grund att vidareutveckla för den som önskar läsa vidare. Boken är skriven för studenter inom ämnesområdena för film, media, historia och kulturarv, men positionerar också ett i Sverige expanderande forskningsfält.

Redaktörerna gör i det introducerande kapitlet läsaren uppmärksam på hur massmedia alltmer intar en betydelsefull position i den upplevelseindustri som formerats kring ämnet historia och upplevelsen av det förflutna. Tv-program och filmer om historiska skeenden ges alltmer samma status som historisk böcker, trots att det är olika aktörer bakom produkterna.

Detta gör det ännu mer relevant att disciplinerna för film- och historievetskap uppmärksammar vikten av se detta som ett fram-

växande forskningsfält. I de medverkande nio bidragen presenteras en mängd olika ämnen och perspektiv, utan att det blir rörigt. Men vad är det som då sker i mötet mellan disciplinerna filmvetenskap och historia?

Syftet med antologin är att problematisera det oerhörda utbud som idag finns av olika mediala kulturprodukter som behandlar det förflutna och som är anpassade för en konsumtionsmarknad, men också att ta sig an det oerhörda material som film, betraktad som historisk källa, utgör. Genomgående frågor som behandlas är: Hur kan filmen användas som källa, vilken roll intar de mediala konsumtionsprodukter kring historia i ett allmänt medvetande och hur påverkar det samtidens historieuppfattning? Ämnesvalen i antologin är aktuella, och här diskuteras olika former av audiovisuella iscensättningar av det förflutna.

Vid en av CNN direktsänd intervju 1999 försäkrade regissören Steven Spielberg att han varken var historiker eller lärare. Drygt två år senare har han bytt position och reflekterar i en PR-produktion över att det finns en slumrande historielärare inom honom. Detta är upptakten till Mats Jönssons inledande artikel ”Historia à la Hollywood: Steven Spielberg i pulpeten”, som tar sin utgångspunkt i Spielbergs film *Saving private Ryan* (1998). Ett relevant ämnesval, eftersom Spielbergs filmer intar en betydande position i den allmänna historieuppfattningen och är tongivande i uttolkningen av, bland annat, andra världskriget.

Historikern Peter Aronsson fortsätter i ”Den osedda filmen: Kulturarv och visualiseringsprocesser” att diskutera Spielberg utifrån ett okonventionellt grepp. Aronsson lyfter fram relationen mellan historia, film och plats utifrån exemplen *Schindlers list* (1993) och Småland, med fokus på Vilhelm Moberg och den turistindustri som omger både hans författarskap och själva platsen.

Intresset inom humanvetenskapen för användningen av historia i populärkulturella sammanhang är försvinnande litet, så det är glädjande att läsa Cecilia Trenters intressanta artikel ”Clioporr: Historiebruk i populärkultur och pornografi”. Trenter synliggör bland annat hur historia används för att både skapa och göra kulturprodukter attraktiva på en konsumtionsmarknad. Historiska skeenden eller personer integreras i det populärkulturella sammanhanget, och det som

sker är att det förflutna även omformas för att passas in i redan etablerade mallar som ska locka till konsumtion av produkten.

Steget från fiktion till dokumentärfilm tas i David Ludvigssons bidrag "Historisk dokumentärfilm: Resultatet av en förhandling", som behandlar den analytiskt svårgripbara dokumentärfilmen och förutsättningarna som betingar dess tillkomst. Hans exempel utgörs av Olle Häger och Hans Villius, verksamma vid SVT som producenter av historiska program. Ludvigsson diskuterar bland annat förutsättningarna som betingat produktionen och vilka faktorer som slutligen bidragit till att forma den färdiga produkten.

Filmvetaren Malin Wahlbergs artikel "Melan privat och offentlig historia: Amatörfilm och minne i Private Hungary" diskuterar den ungerske konstnären Péter Forgács ambitioner att gestalta en mikrohistoria och berätta om historiska skeenden utifrån den enskilda individens perspektiv. Wahlberg diskuterar dokumentärfilmens estetiska dimension och potential för att gestalta den historiska erfarenheten, och lyfter här fram det poetiska bildspråket i Forgács' videoproduktioner. Historikern Ulf Zanders läsvärda bidrag, "Det finns inget fjärde Rom: Eisenstein, Stalin och historia som film", använder Sergej Eisenstein som exempel för att undersöka hur filmen används som instrument för propaganda och ideologiproduktion på en nationell nivå.

Svensk industrifilm utgör ett område som både är utforskat och som består av ett omfattande material. Detta svårhanterliga område har filmvetarna Pelle Snickars och Mats Björkin tagit sig an. Snickars tillhandahåller läsaren en intressant infallsvinkel i "Bildrutor i minnets film: Om medieprins Wilhelm och film som käll- och åskådningsmaterial", där han fortsätter på Zanders tema kring media som instrument för nationell ideologiproduktion. Snickars diskuterar även filmens instrumentella funktion som dokumenterande redskap av samtiden. Björkins bidrag "Industrifilm som dokument och kommunikationsmedium" diskuterar näringslivets förhållningssätt till och tillämpning av film i verksamheten. Artikeln diskuterar 1950-talets idéer och praktiker på industriell nivå i hur både produkten och nationen skulle kunna säljas genom industrifilmen. Han uppmärksammar också hur filmen fungerade som ett praktiskt hjälpmedel inom industrin; den var

inte endast ett dokumenterande medel eller en bärare av reklammässig potential. Björkin stannar dock inte här, utan för även ett problematiserat resonemang kring filmen som källa.

En av antologins många behållningar är filmaren och producenten Gunnar Gunérs avslutande artikel "Resor i tiden: Om konsten att återskapa det förflutna på film", som håller en mer personlig hållning till ämnet. Eftersom Gunér kan förstås som en representant för filmmediet självt, tillhandahåller han viktiga perspektiv och resonemang genom att han själv är praktiskt verksam inom film och tv.

Filmen är ett negligerat källmaterial inom forskningen, i synnerhet 1900-talets tidiga filmproduktion. Detta är ett material som bör beaktas, och filmen kan också bidra till nya sätt att närma sig historien och ge en ny förståelse av det förflutna. *Historia* är att berätta *en historia*; det är att söka iscensätta och gestalta ett för evigt svunnet nu, med ambitionen att förmedla kunskap om det förflutna på ett begripligt sätt. Filmmediet berättar historia, och om detta bör historikern och filmvetaren skriva. Den som håller rätten till uttolkningen av historien i sin hand bestämmer även vilka handlingar som kan legitimeras i nuet.

Louise Nilsson

Sverker Sörlin, *Europas idéhistoria 1492–1918. Vol. 1: Världens ordning. Vol. 2: Mörkret i människan*. Stockholm: Natur och Kultur, 2004. 771 s. + 739 s. Pris 397 kr. per volym inb. ISBN 91-27-05491-8, 91-27-09676-9.

Förlaget Natur och Kulturs imponerande utgivning av idéhistorisk litteratur tog år 2004 ett jättekälv i och med utgivningen av professor Sverker Sörlins tegelstensverk i två volymer om epoken 1492–1918, *Världens ordning* och *Mörkret i människan*. Det rör sig om sammanlagt 1 500 tättskrivna sidor, sprängfyllda av pedagogiskt redovisad lärdom, ett mångårigt herculesarbete som ingen recension i detta lilla format kan ge full rättvisa. Att i detta läge komma med petiga invändningar om avsaknaden av vissa referenser eller om småslarv rörande en och annan gammal tänkares liv och idéer känns futtigt. Utan att överdriva är det bara att ta av sig

hatten och buga; ingen svensk med ett minimum av intresse för idéhistoria har råd att undvara detta arbete i sin bokhylla.

Sörlin har disponerat lärdomen och insikterna i ett flertal tematiska kapitel, vilka överlappar varandra kronologiskt. Följden blir att samma personer dyker upp i flera kapitel, vilket är ofrånkomligt, men knappast störande. Volym 1, som bör läsas först, presenterar och analyserar framför allt de för genren obligatoriska naturfilosofiska utvecklingslinjerna, med Copernicus, Galilei, Kepler, Newton och Descartes, varefter Sörlin ägnar stort och välbehövligt utrymme åt religion – reformation och motreformation – utmaningen från förnuft och vetenskap – från upplysningen till Darwin – och miljömedvetandets historia, för att avsluta i en redogörelse för kunskapsresande och samlande (Linné, med flera). Volym 2 ligger nutidens horisont närmare. Kapitlen fokuserar på samhällsvetenskapernas framväxt – historia, ekonomi, sociologi, etc. – på de politiska ideologierna, synen på kropp, själ och sexualitet samt rasismens och nationalismens historia, för att mynna ut i en omfattande problematisering av förhållandet mellan vetenskapsmän, statsapparater och krig.

Eftersom det är omöjligt för en enskild akademiker att vara expert på alla de aspekter författaren söker greppa, ger det sig självt att vissa kapitel ger starkare intryck än andra. Det märks att Sörlin trivs bättre när han diskuterar miljötänkande, en av de egna specialiteterna, än i redogörelser för filosofiska giganter som flertalet läsare redan känner till, men som man som handboks författare ändå måste presentera. Likväl lyckas han hänga upp hela den väldiga skildringen på en växlingsrik narrativ struktur och på röda trådar som gör att böckerna, de vitt skilda aspekterna till trots, upplevs som ett helgjutet verk. I synnerhet gäller detta Sörlins ständiga betonande av vetenskapen och idéutvecklingen som ett socialt projekt, något som sker i kollektiv. Många människor arbetar samtidigt. Ingen uppträckt eller stor tanke är möjlig utan medvetet eller omedvetet samarbete mellan assistenter, förläggare, boktryckare, arbetsgivare, mecenater, akademier, universitet, prisutdelare, lärda sällskap, konkurrerande genier, med flera. Dessutom behövs en socioekonomisk grund, annars havererar projekten i förtid. Sörlins lakoniska men träffsäkra analys av 1700-talets kemiska framgångar är

typisk för de båda volymernas förklaringsram: ”Förslavandet av svarta afrikaner som producerade billig tobak i amerikanska Södern skapade medel till västerlandets kemiska revolution. Gärna bra idéer och precision, men först fungerande materiella förutsättningar” (vol. 1, 133).

Narrativt sett växlar Sörlin föredömligt mellan varierande texter, olika typer av information. Han är inte främmande för att låta nutida teoretiker komma till tals när ett större sammanhang skall förstås. Den som bevizat forskarseminarier känner igen sig. Jag nickar till när de senaste decenniernas modesociologer pliktskyldigt får sin beskärda del av textutrymmet, och jag börjar återigen tvivla på den moderna människans förmåga till intellektuellt resonering när jag läser om flummiga ekofeminister. Missförstå mig inte: det är bra att dylik pseudovetenskap presenteras. Man får en spontan känsla av idéhistorisk kulturkontinuitet, av att vi själva befinner oss mitt i en historisk process och inte bara betraktar den utifrån. När jag sedan vänder blad kan jag emellertid mycket väl hamna i en målande – närmast skönlitterär – skildring av Granadas fall år 1492, eller i en tokrolig genomgång av någon variant av utopisk socialism. Det är alltid lika kul att skratta åt Fouriers falanger. Stilblandningen är effektiv och leder läsaren successivt framåt genom böckernas teman.

Ett återkommande stilgrepp i båda volymerna är den markanta fokuseringen på enskilda historiska individer, vilka lyfts upp i egenskap av viktiga tänkare som sådana och i egenskap av exempel på att individen i sig behöver sociala nätverk för att fungera. Historien om såväl gamla klassiker, som Galilei, Bruno, Newton, More, Pufendorf och Pascal, som tragiska nutidsexempel, som Kristian Birkeland och Fritz Haber, illustrerar på ett lättläst och aldrig tråkigt sätt hur enskilda personers begåvningar fungerar inom ramen för idévärldens kulturella processer. De stora verken, böcker som *On the origin of species* (1859) och *Das Kapital* (1867–93), tolkas först och främst som synteser av ”ett myller av tankar och tendenser som rörde sig i tiden” (vol. 2, 399), inte som uttryck för lärda tankeödar i slutna kammare.

Det som främst imponerar efter en genomläsning av de 1 500 sidorna är hur övertygande Sörlin argumenterar för komplexiteten och långsamheten i idéhistorien. Han sällar

sig uttryckligen till kritikerna av begrepp som ”naturvetenskaplig revolution”. Han betonar med kraft att vetenskaps- och idéutveckling skall uppfattas som kultur och som praktik, inte som enstaka hjältars banbrytande revolter mot rådande ideologier. Genom att Sörlin inte bara lyfter fram de självskrivna giganterna utan även synliggör idéernas vida grenverk – till exempel skänker oss ett upplysande kapitel om William Morris och skönhetsradikalism i samband med analysen av socialism – vidgas det historiska synfältet kraftigt. Läsaren börjar själv dra paralleller och leka med associationer. Tanken börjar arbeta. Det är så verkligt god folkbildning fungerar.

Dick Harrison

Jutta Weldes, ed., *To seek out new worlds: Exploring links between science fiction and world politics*. New York: Palgrave MacMillan, 2003. 230 s. Pris 27 doll. häftad. ISBN 1-4039-6058-5.

Michèle Barret & Duncan Barret, *Star trek: The human frontier*. Cambridge: Polity Press, 2001. xv + 244 s. Pris 23 doll. häftad. ISBN 0-4159-2982-2.

Alltfler humanvetenskapliga forskare har upptäckt att science fiction (SF) är en utmärkt källa för att belysa vilka betydelser tekniken och vetenskapen tillskrivs i samhället under en viss period. Genom att SF-genren ofta extrapolerar tendenser i samtiden till en avlägsen framtid, kan etiska och moraliska frågor som den teknovetenskapliga utvecklingen ger upphov till iscensättas – och också nå en större publik. Filmer som exempelvis *Blade runner* (1982; *Directors cut* 1992) och *Gattaca* (1997) diskuterar hur människan får ett alltmer komplext förhållande till teknik och vetenskap i det senmoderna samhället.

Science fiction kan också utsättas för en mer ideologisk analys. I antologin *To seek out new worlds* behandlas populärkulturens dubbelhet; å ena sidan möjligheten att ställa viktiga frågor och utmana våra vanliga värderingar och fördomar, å andra sidan att reproducera och cementera västerländska värderingar och konstruktioner av den andre.

De flesta artikelförfattarna i *To seek* är samhällsvetare och forskar om internatio-

nella relationer. Att världspolitiken och SF-genren inte utesluter varandra är självklart, menar redaktören Jutta Weldes: ”The dividing line between world politics’s material realities and natural facts and the fictional worlds and imaginative possibilities of SF is far from clear.” Ett känt exempel är SDI (Strategic Defense Initiative), Ronald Reagans missilprogram som lanserades 1983. Detta blev snabbt känt som *Star Wars*, efter George Lucas’ film med samma namn.

To seek tar ett brett grepp om framförallt amerikansk SF, och flera av artiklarna anknyter till ett av världens mest populärkulturella fenomen – kulturindustrin *Star trek* (fem tv-serier, ett antal filmer och en mängd böcker). Här skall ett par artiklar nämnas.

Naem Inayatullah analyserar tv-serien *Star trek: The next generation* (1987–94), uppföljaren till originalserien från 1966–69. Inayatullah menar att mötet med rymdvarelser egentligen handlar om att ställa frågor om oss själva. *Star trek* handlar inte bara om människans expansion ut i världsrymden, utan också om att färdas in i vårt eget vara. Men Inayatullah vänder också på resonemanget. Mötet med rymdvarelser blir ensidigt. Serien reproducerar snarare en kolonialistisk diskurs, eftersom rymdvarelserna blir den andre, något väsensskilt från människan. Den förenade planetfederationen – en kategori för Väst – med dess rymdskepp Enterprise som främsta representant för utmanliga – västerländska – värderingar utan att lära sig något av mötet. Även Iver B. Neumann är inne på liknande tankegångar när han undersöker hur diplomati genomgående skildras i *Star trek*. Han påpekar att västerländska värderingar genomsyrar hur mötet med den andre gestaltas, värderingar som till exempel innefattar en nedsättande syn på olika religioner.

Problemet med *Star trek*-analyserna i *To seek* är att artikelförfattarna missar att senare serier som *Star trek: Deep space nine* (1993–99) och *Star trek: Voyager* (1995–2001) innehåller en mer komplex diskussion om mötet med den andre och ifrågasätter den sekulariserade, västerländska humanism och framstegstro som fördes fram i de första serierna. Detta lyfter istället filmvetarna Michèle Barret och Duncan Barret fram i boken *Star trek: The human frontier* (2001).

Barret och Barret menar att de olika *Star trek*-artefakterna (tv-serierna, filmerna, böck-

erna) egentligen inte handlar om teknik och vetenskap i första hand. Snarare används avancerad teknik – robotar, androider, hologramfigurer med mera – och mötet med rymd- varelser för att ställa frågor om vad som utmärker en människa och hur hon kan orientera sig i en högteknologisk värld, där hennes identitet ständigt utmanas av svåra valsituationer.

Tron på det transparenta, liberala förnuftet luckras upp; religioner och livsåskådningar får en större plats, menar Barret och Barret. Mötet med andra kulturer sker mer på jämställd nivå. *Star trek* är en komplex kulturprodukt som ständigt förändras, inte minst i manusförfattarnas kontakt med de mest hän- givna fansen. Den första serien från 1960-talet skiljer sig betydligt från senare serier.

En annan kritik som kan riktas mot merparten av artiklarna i *To seek* är att de missar den komplexa tidsdimensionen i särskilt den SF där rymdäventyret står i centrum. Som historikern Howard E. McCurdy konstaterar i *Space and the American imagination* (1997) var och är rymdens erövring inte bara en allegori över nutiden. Det är lika mycket ett återskapande av det förflutna, som exempelvis den amerikanska frontiertraditionen, där rymden blir en fortsättning på den äventyrliga expansionen västerut. Rymdprojektet handlar också om ett teknologiskt språng, där rymdens erövring får symbolisera mänsklighetens vidare kulturella utveckling, det vill säga en fortsättning på det moderna projektet och en förnyad tilltro till framsteget. Dåtid, samtid och framtid är sammanvävda i skildringarna av mänsklighetens expansion ut i rymden.

Trots dessa invändningar finns det också förtjänster med antologin. Exempelvis är Neta C. Crawford's översikt över feministisk utopi- och SF-forskning en utmärkt introduktion till ett närmast oöverskådligt anglosaxiskt forskningsfält. Crawford lyfter fram den emancipatoriska kraften i feministisk SF, där politiken förs ner på en vardagsnivå. Drömmen om Utopia handlar inte längre om att bygga perfekta samhällen, eftersom den totalitära mardrömmen lurar runt hörnet. Istället handlar det om att föreställa sig bättre världar som faktiskt går att förverkliga, inte orealistiska drömsamhällen där ett totalitärt förnuft råder.

Som komplement till varandra ger *To seek out new worlds* och *Star trek: The human*

frontier en mycket bra bild av hur ett fenomen som *Star trek* kan analyseras med kultur- och samhällsvetenskapliga perspektiv. *Star trek* är en kulturprodukt som innehåller förhållandevis dåligt skådespeleri och en stundtals kvasiteknisk dialog, men som bakom kantigheterna för ett samtal kring människans vara, den teknovetenskapliga utvecklingen och världspolitikerna.

Michael Godhe

Charlotta Wolff, *Vänskap och makt: Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005. 450 s. Pris 359 kr. inb. ISBN 951-583-119-9.

Paris var det självklara målet för 1600- och 1700-talens aristokratiska bildningsresenär. Fransk kultur var riktningsgivande ifråga om arkitektur, trädgårdskonst, inredning, kläder, litteratur, filosofi, samhällsdebatt och umgängesseder. Varje ädling kunde i kraft av börd räkna på medlemskap i det kosmopolitiska nätverk som själva adelskapet utgjorde. Såsom välboren och fostrad i skuggan av tradition och vördade fäder hade han ofta sina lojaliteter på två håll – dels i det land där han var född, dels i den värdegemenskap och franskdominerad kultur, som under några århundraden överskuggade stora delar av Europa, inklusive Ryssland. Fransk påverkan gick inte att komma ifrån, om man tillhörde adelsståndet. Fransmännen själva rubricerade denna belevade och självmedvetna umgängeskultur som *la sociabilité*.

Samtliga unga adelsmän som besökt den franska metropolen föll dock inte till föga inför välska seder. Frivoliteter, lyx, förakt för fäderneslandet och ruinerande spelbegär präglade efter en tid en del adelsynglingar som vistats i de mondäna salongerna. Enkla och patriotiska dygder kunde glömmas bort alltför lättvindigt. Fransk elegans kunde dåra. Några besökare kom till insikt och uttryckte sig kritiskt i breven hem till Sverige. En avvisande inställning till allt franskt såsom varande uttryck för onaturlig förkonstling hade kunnat förmärkas redan i Georg Stiernhielms dikt *Hercules* (1658). Temat återkom hos senare tiders litteratörer, t. ex. i hattpartiledaren Carl Gyllenborgs pjäs *Swenska Sprättböken* (1737). Både i brev hem till fadern och i sin journal skulle militären Clas Julius Eke-

blad (i fransk tjänst 1767–70) skarpt fördöma den urartning hos svenska tourister som han iakttagit med egna ögon.

”Frankrike”, med allt vad där fanns inbegripet, representerade alltså både sådant som borde beundras och sådant som varje äkta patriot borde sky. De som färdades till Paris gjorde väl detta i första hand för att skaffa sig erfarenheter och kontakter. Det intellektuella eller konstnärliga utbyte som den franska huvudstaden kunde erbjuda var inte heller att förakta, men de adelsresenärer som tagit sig dit var i allmänhet mindre intresserade av just dessa ting. Några lysande undantag fanns dock: diplomaterna Carl Gustaf Tessin (svensk ambassadör i Frankrike 1739–42), Carl Fredrik Scheffer (minister i Paris 1744–52) och Gustaf Philip Creutz (1765–83; först envoyé, från 1772 ambassadör). Genom personliga kontakter med franska intellektuella och konstnärer kunde dessa rikets sändebud förvärva böcker och konst, för framtiden viktiga importörer till Sverige. Dessutom gav deras vidsträckt kontaktnät möjligheter för besökare från hemlandet att via franska möten fånga upp viktiga impulser.

Resan till Frankrike var en del i en civiliseringsprocess. Men här gavs även möjligheter till anställning och avancemang inom den militära apparaten, både inom det svenska regementet Royal Suédois och i andra enheter. I Royal Suédois tjänade under 1700-talet sammanlagt 394 svenska adelsofficerare. Den ovan nämnde Clas Julius Ekeblad tjänstgjorde t. ex. som officer i Royal Deux-Ponts och Schomberts regementen under sina år i landet. Några av dessa svenskar skulle tjänstgöra som franska officerare i Österrikiska tronföljdskriget eller i Sjuårskriget, andra på de frihetstörstande kolonisternas sida under det amerikanska frihetskriget. Mest omtalad i denna senare grupp blev Axel von Fersen d. y. Sammantaget tjänstgjorde omkring 500 svenskar i olika franska förband under 1700-talet.

Under Revolutionen – efter det franska kungaparets snöpliga flykttförsök, som avbröts i Varennes – tvingade den konstituerande nationalförsamlingen år 1791 samtliga franska officerare att svära en ny trohetsed, denna gång riktad till nationalförsamlingen. Den nya regimen ville fostra till ett nytt medborgarideal: hädanefter var inte konungen utan staten officerens huvudman. Detta rimmade illa med den svenske enväldshärskarens

uppfattning om maktens härledning. Gustaf III förbjöd hemifrån svenska officerare i Frankrike att avlägga den nya trohetseden. Många officerare i franska armén – även de av svensk härkomst – begärde nu avsked. Händelserna i 1789 års kölvatten hade ändrat på förutsättningarna.

Historikern Charlotta Wolff disputerade vid Helsingfors universitet hösten 2004 på en avhandling om kontakterna mellan Sverige och Frankrike. Den nu föreliggande boken *Vänskap och makt* är en något omarbetad version av lärdomsprovet. Här genomlyses från olika utgångspunkter den svenska adelns visiter i Frankrike. En lång rad svenska, finländska och franska arkiv har skattats på material. Därtill har brev, dagböcker, memoarer, diplomatiska depescher och åtskilligt annat mjölkats på relevanta uppgifter. Inte minst intressant är att taga del av de uppgifter om olika framträdande svenskar som den franska polisen härbärgerar i sina arkiv. Här finns uppgifter om vilka kretsar svenskarna rörde sig i likaväl som om deras personliga umgänge och spelkulder. Som helhet framstår denna volym som ytterligt välskriven och välmatad. Författaren kan med suverän överblick bena ut olika komplex och avvinna sitt material meningsfulla slutsatser. Volymen rör sig inom ramarna för kultur-, lärdoms-, person-, militär-, idé-, diplomati- och mentalitetshistoria.

Under den svenska frihetstiden utvecklades kontakterna med Frankrike i rikt mått. Mössorna var mer engelskvänliga. Men under hattregimen 1739–65 färdades många av adelns unga män till Paris. Diplomater som Carl Gustaf Tessin, Clas Ekeblad (fader till den ovan nämnde Clas Julius), Carl Fredrik och Ulrik Scheffer liksom Gustaf Philip Creutz fanns på plats och gjorde vad de kunde för att underlätta introduktionen av nykomlingarna. När Gustaf III genomfört sin statskupp 1772 tilltog utbytet. Konungen hade själv vistats i Paris under sin resa 1770–71, och 1784 var det dags för ett andra besök.

Carl Fredrik Scheffer, livligt intresserad av jordbruksfrågor, kunde under sina åtta år i Paris fånga upp en av epokens viktiga idéströmningar, fysiokratismen. Även kontakter med Diderot och en del andra encyklopedister förekom. Att samme Scheffer spelade en viktig roll under förberedelserna till 1772 års statskupp ter sig knappast överraskande, med

tanke på hans antecedia som guvernör för de kungliga prinsarna, hans egna preferenser ifråga om konungamakts betydelse och fysiokraternas allmänna godtagande av ett upplyst envälde som en garant för bärkraftiga näringar.

Wolff tecknar med hjälp av polisrapporter, brev, memoarer och dagböcker en lång rad distinkta porträtt. Särskilt bör framhållas material från franska arkiv, inte minst bevarade polisrapporter. Lustigt är att tänka sig, att även en så föga kontroversiell figur som upphovsmannen till "Atis och Camilla" varit underkastad den franska polismaktens vakande ögon. Men faktum är, att Creutz tycks ha

varit besatt av speldjävulen – en person med spelskulder av det omfång han dragit på sig gav upphov till misstankar!

Diskussionen i boken kring historiografiska tolkningsfrågor ringar klargörande in de spörsmål författaren vill dryfta. Den teoretiska utredningen tilläts dock aldrig växa utöver sina konkreta premisser och tillmäts heller inte ett egenvärde. Kort sagt, en i alla avseenden imponerande skildring av upplysningsseklets svensk-franska relationer. En väsentlig del av svensk 1700-talskultur har i Charlotta Wolff fått en kunnig och omdömesgill uttolkare.

Olof Hägerstrand

Kulturhistoria

Evert Baudou, *Den nordiska arkeologin: Historia och tolkningar*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie- och Antikvitets Akademien, 2004. 445 s. Pris 225 kr. inb. ISBN 91-7402-342-X.

Richard Pettersson, *Blick för kultur: Idéhistoriska aspekter på etnologisk och arkeologisk kulturforskning i Sverige under 1900-talet*. Umeå: Institutionen för litteraturvetenskap och nordiska språk, Umeå universitet. 122 s. ISBN 91-88466-63-9.

Arkeologihistoria är idag en växande genre inom arkeologi. Här behandlas såväl övergripande teoretiska och epistemologiska frågor som fallstudier om arkeologisk tolkning och praktik utifrån både ett biografiskt och forskningskollektivt perspektiv. Diskussionen karaktäriseras av en medvetenhet om historiografiska problem och ett användande av både publicerade texter och arkivmaterial. Det stigande intresset för disciplinhistoria i allmänhet har tveklöst gjort sitt för att öka på skaran av entusiaster inom arkeologihistoria. Likaså det faktum att allt fler arkeologer idag väljer att studera hur det förflutna och vårt så kallade kulturarv genom historien blivit konstruerat, undersökt, förvalt och brukat. Detta intresse delas av såväl historiker som idéhistoriker. I den senaste boksörden återfinns två verk författade av professor emeritus i arkeologi, Evert Baudou, respektive idéhistorikern Richard Pettersson. Gemensamt för dem båda, förutom att de är verksamma i

Umeå, är att de utifrån ett idéhistoriskt perspektiv fördjupar sig i tidigare forskning kring äldre materiell kultur. Båda lägger de stor vikt vid enskilda aktörers arbeten, men poängterar samtidigt forskningens intima beroendeställning till det samtida politiska och ideologiska klimatet, liksom dess roll i konstruktionen av nationell identitet.

Den nordiska arkeologin är Baudous andra arkeologihistoriska monografi. Medan temat för den första boken var svensk arkeologi under 1900-talets första hälft ur ett biografiskt perspektiv, breddar han här sin framställning såväl tidsmässigt som geografiskt – den nordiska arkeologin från medeltid fram till och med det tjugonde århundradet. Island är inte inberäknat, medan norsk och finsk arkeologi behandlas först då författaren leder in läsaren på 1800-talets andra hälft. Den geografiska begränsningen motiveras med att det inom det antikvariska och arkeologiska fältet genom historien funnits en enhet och ömsesidig påverkan mellan de skandinaviska länderna och Finland, skild från kontinental arkeologi. De politiska konflikterna under framförallt 1600-talet utkämpades som bekant även inom det historiska och antikvariska fältet. Kampen gällde inte minst vilket land som kunde skrodera med den äldsta och framförallt äldaste forntiden för att legitimera olika anspråk. Som ett led i detta valde antikvarier från både Sverige och Danmark att ibland lämna sina bibliotek och gulnande dokument för att istället stega ut i landskapet i syfte att dokumentera gamla lämningar. Den

vetenskapliga grund som antikvarierna stod på präglades av empirismen och de framväxande naturvetenskaperna, för dandskt vidkommande främst av läkarvetenskapen, hävdar Baudou. Betydligt fredligare och intellektuellt mer ömsesidigt blev förhållandet mellan de nordiska arkeologerna under 1800-talet. Det var ett händelserikt sekel, då såväl treperiodsystemet – indelningen av forntiden i sten-, brons- och järnålder – som den typologiska metoden, eller knappologin, som August Strindberg raljerande valde att benämna den, utarbetades av nordiska arkeologer.

Baudous omfattande kartläggning av den nordiska arkeologins historia vilar på en stor sakkunskap, främst vunnen ur tryckt källmaterial. Med en både bred och något smalare pensel lyckas han på ett nyanserat vis ge innehåll åt ett förflyttat arkeologiskt landskap, som för många arkeologer saknar både färg och struktur. Som läsare lotsas man kronologiskt genom det ena århundradet efter det andra, från vad författaren benämner medeltida, mytiska forntidsföreställningar till dagens humanistiskt och kritiskt präglade postprocessuella arkeologi. Berättelsen varvas med mer eller mindre djuplodande presentationer av arkeologiska personligheter och huvudlinjer i politiska, ideologiska och vetenskapsteoretiska strömningar. Ett viktigt angivet mål för Baudou är att bana ut de vetenskapliga och politiska drivkrafter som genom historien kommit att forma synen på forntiden. Om man överhuvudtaget kan tala om några generella drivkrafter låter jag vara osagt.

Upprepade gånger framhåller författaren ”den vetenskapliga nyfikenheten” som den inomvetenskapligt kanske mest avgörande faktorn, som genom århundradena skall ha drivits på av människans intellektuella intresse och frågvishet. Ingenting nämns om att det bakom denna nyfikenhet mähända kan dölja sig ett sug efter prestige och karriär – som i förlängningen lätt leder till konkurrens och inomvetenskapliga spänningar – vilket kan förklara varför Baudous arkeologihistoria, med vissa välkända undantag, är förhållandevis fri från konflikter.

Till bokens främsta förtjänster hör att det var över trettio år sedan någon tog sig an uppgiften att syntetisera den nordiska arkeologins historia; den senaste var Ole Klindt-Jensen i sin bok *A history of Scandinavian archaeology* (1975). Med tanke på de senaste

decenniernas stora produktion av olika fallstudier i ämnet och hela yrkeskårens enorma expansion är detta angeläget. Bokens minst sagt rikliga och varierande uppslag gör att den sannolikt under lång tid kommer att förbli ett standardverk inom sin genre. Personligen hade jag störst behållning av Baudous utläggning kring årtiondena runt sekelskiftet 1900, en viktig men samtidigt svårfångad och länge lite förbisedd period inom den nordiska arkeologins historia. Det var nämligen då som ämnet med livligt stöd från det framväxande borgerskapet formerades till en vetenskaplig disciplin.

Eftersom boken är ett översiktverk bjuds man som läsare emellertid inte på några större överraskningar beträffande valet av aktörer och äldre problematisering av forntiden. Det är den redan väletablerade skaran av ”stora män”, som Olaus Magnus, Olof Rudbeck, Hans Hildebrand och Oscar Montelius – för svenskt vidkommande företrädesvis situerade i Uppsala och Stockholm – som ännu en gång får komma till tals. Och kanske är det på grund av bokens spännvidd som författaren väljer att vidhålla vissa äldre, men idag reviderade arkeologihistoriska tolkningar, t. ex. hävdandet att 1700-talets intresse för antikvariska spörsmål för svenskt vidkommande gick kräftgång.

Arkeologins främsta källmaterial är som bekant olika materiella lämningar, från monumentala gravar till små och till synes oansenliga artefakter. Även etnologin var länge fokuserad på olika föremålskategorier och föremålstyper. Denna gemensamma nämnare har Richard Petterson tagit fasta på i *Blick för kultur*. Efter att i tidigare texter ha behandlat frågan hur kulturarvet under 1900-talet blev förvalt och värderat, ger han sig här i kast med hur det blev beforskat inom minnesvärdande institutioner. Temat för boken är kulturbegreppet och hur kulturvetskaperna arkeologi och framförallt etnologi, folklivsforskning, i Sverige under 1900-talet kom att tolka kulturell identitet utifrån sitt inventerade och dokumenterade källmaterial. Boken kan närmast karaktäriseras som ännu en djupdykning i och uppgörelse med det idag dödförklarade nationella kultur- och etnicitetsbegreppet och det sätt på vilket det kommit att präglats verksamheten inom olika minnesvärdande institutioner.

Blick för kultur är på det hela taget en intressant och välskriven bok, som ställer

dagsaktuella frågor kring identitet, minnesforskning och kulturarv på sin spets. I bokens inledande och avslutande kapitel problematiserar författaren några av dagens definitioner av kultur- och etnicitetsbegreppet inom svensk etnologi, arkeologi och kulturminnesvård. Bokens huvudtema är hur man inom de aktuella kulturvetenskaperna under föregående sekel sökte efter geografiska och kronologiska variationer inom vad man såg som en homogen nationell, ”svensk”, enhets- och ursprungskultur. I centrum för analysen av seklets första hälft står etnologin, som liksom arkeologin växte fram som en nationalvetenskap. Ett väsentligt mål bestod i att via intervjuer och studier av materiella attribut söka vad man såg som den nationella folksjälen. På den tiden ansåg man nämligen att allmogekulturen var impregnerad med de mest oförstörda och autentiska kulturelementen från förfluten tid, som på grund av moderniteten och industrisamhällets expansion hotades av utrotning.

Liksom arkeologi etablerades etnologi som en minnesvårdande instans, som såg som sin uppgift att rädda vad som räddas kunde genom att inventera och dokumentera. Utifrån resultaten, fastställandet av föremålets utbredning och funktion, sökte man olika landskapskaraktärer. Till de mer namnkunniga inom den etnologiska kartografin, och som Pettersson ägnar ganska stort utrymme i sin bok, hör Sigurd Erixon, som under lång tid kom att sätta sin prägel på svensk etnologisk fältverksamhet.

Forskningen var emellertid inte enhetlig. I en intressant passage synar Pettersson en konflikt som länge kommit att prägla ämnet och som grovt sett stod mellan de som hängav sig åt materialstudier respektive minnesforskning, folklore. Tyvärr blir hans framställning av arkeologin under 1900-talet inte lika nyanterad, utan tvärtom tämligen mager och monolitisk. Egentligen är det först med 70-talet han på allvar lyfter in ämnet för diskussion, och då mot bakgrund av ett mycket begränsat källmaterial; i centrum står en text författad av en enda arkeolog, som får representera ett helt decennium.

Detta utgör naturligtvis inget problem i sig, eftersom han har valt att sätta etnologin i centrum för boken. Problemet ligger i hans bevekelsegrund för att utelämma arkeologi fram till 1900-talets sista skälvande decennier. Detta motiveras med att det med några

få undantag helt enkelt inte fanns någon miljörelaterad eller kulturregional arkeologi under seklets första del att analysera, vilket inte stämmer. Visst kom det, som han skriver, att dröja fram till 60-talet innan den riksfattande inventeringen som drog igång på 30-talet på allvar började betraktas som forskningsbart material. Men samtidigt genomfördes runtom i landet ganska omfattande regionala inventeringar och arkeologiska undersökningar, som skulle passa sig ypperligt för en idéhistorisk djupdykning av detta slag. Till de mer storslagna projekten hörde Göteborgsinventeringen på 20-talet och 10-talets kartläggning av Sveriges stenåldersbebyggelse, dess utbredning och variation, då stora delar av landets södra och mellersta delar undersöktes.

Det finns fler samstämmigheter mellan Baudous och Petterssons texter, som att de båda utgår från den idag så populära Ludwik Flecks konstruktivistiska teori om tankekollektiv och tankestil. Med det förra avser författarna den arkeologiska och antikvariska sfären respektive den betydligt bredare ”minnesvårdande”. Med en sådan kunskapsteoretisk grund, som för Baudous del kompletteras med tungviktare som Hans-Georg Gadamer, kan man inte annat än förvänta sig ett genomgående symmetriskt förhållningssätt utifrån en metodologisk relativism. Medan Pettersson klarar denna balansgång bra, är Baudou något inkonsekvent. Omdömen om äldre arkeologer och antikvarier som verklighetsfrämmande, fantasifulla, högintellektuella, geniala, och om att tolkningar och metoder kunde vara felaktiga, utvecklade, riktiga och innebära vetenskapliga framsteg duggar förhållandevis tätt. Han tenderar därmed att stämma i samma bäck som den teologiskt och internalistiskt präglade whighistoria han inledningsvis tar avstånd från. Vad som kan förefalla än mer märkligt är att han mot slutet av boken här och var väljer att släppa sin roll som arkeologihistoriker. I ett kapitel om nordisk arkeologi under 60-talet och framåt intar han vid några tillfällen istället rollen som kritisk arkeolog genom att engagera sig i frågor om hur vissa företeelser i forntiden borde tolkas.

Hur minnesvärden och dess forskande och förvaltande institutioner tycker, tänker och agerar är, eller borde i varje fall vara, ständigt aktuella frågor. Inte minst med tanke på deras roll som producenter av råmaterial för poli-

tiska utspel och konstruktionen av identiteter. Baudouin och Pettersson böcker är tveklöst två viktiga och mycket läsvärda bidrag i denna värskådning. Att det föreligger vissa likheter mellan deras texter beror naturligtvis på samtidigheten och de omständigheter som inledningsvis målades upp. Skillnaderna kan å sin sida dels förklaras med deras något skilda problemformuleringar, men också med deras respektive positioner inom det akademiska fältet. Medan Baudouin med sin arkeologiska bakgrund söker historiografiskt stöd hos granndiscipliner som idéhistoria, knackar Pettersson på dörren för att få inblick i kulturvetenskaper som etnologi och arkeologi. Såväl ingången som utgången av deras efterforskningar blir därmed lite olikartade, vilket samtidigt gör dem komplementära. Man undrar om inte ett närmare samarbete mellan ämnena kunde bli än mer produktivt och i ett längre perspektiv också medföra mer förvånande, och till och med förändrade, perspektiv?

Ola W. Jensen

Gunnar Broberg, *Kattens historia: Sverige speglad i djurets öga*. Stockholm: Atlantis, 2004. 553 s. Pris 349 kr. inb. ISBN 91-73-53018-2.

Ett inte alltför ovanligt semesternöje brukar vara att läsa böcker. Men Gunnar Broberg har istället valt att ägna sina semestrar åt att skriva böcker. Boken *Kattens historia* har tillkommit som ett semesternöje under ett antal år och inbjuder läsaren till ett annat sätt att närma sig historien; nämligen med utgångspunkten i djuret och inte människan. Syftet med boken är, skriver Broberg, dubbelt: dels vill han fånga in en historia, dels pröva ett annat sätt att skriva historia på.

Hur har då Broberg gått tillväga för att genomföra detta projekt? Var finner man källorna till ett historiskt verk som behandlar det levande men icke det mänskliga? För undersökningsobjektet i sig, katten, kan inte kommunicera med mänskliga medel och förmedla idéer och föreställningar i tal, gest eller skrift. Vägen går genom det mänskliga, och så blir kattens historia en berättelse om både det i vardagen nära och kulturhistorien. Eller som Broberg själv formulerar det: katten är kultur. Det empiriska underlaget består bland annat av folkloristiska uppteckningar, foto-

grafer, målningar, illustrationer, klassisk litteratur, sagor, föreningsarkiv, tidskrifter, dagböcker, intervjuer och laguppteckningar. Broberg uppvisar en anmärkningsvärd förmåga att finna källmaterial, våga pröva nya grepp, söka sig till andra områden utanför det för idé- och lärdoms historia klassiska textuella.

Det här är också, framhåller Broberg, ett experiment i att skriva historia på ett annat sätt. Det är en modig handling att välja en sådan utmaning. Genomgående för alla verk som bryter med traditionella angreppssätt till det förflutna, inom historieämnets profession, är deras inspirerande potential. Detta speciellt i strävan efter att finna nya källor, angreppssätt och förhållningssätt till det förflutna. *Kattens historia* är ett annorlunda sätt att skriva historia på, samtidigt som det också utmärks av det mest basala i en forskares vardag: noggrant arkivarbete och idogt sökande efter dokument, vilka kan prövas gentemot nya perspektiv och angreppssätt.

Valet av undersökningsobjekt, katten, erbjuder en annan ingång till det förflutna, och noteras bör att detta djur genom historien fått möta såväl människans bestialiska som altruistiska sidor. Det är en både ljus och mörk historia om det levande som Broberg tecknar. I denna recension är det av utrymmesmässiga skäl omöjligt att ge ett helt rättvist referat av innehållet, men några korta exempel skall ges av berörda teman, händelser och fenomen som tas upp. Tidsperspektivet sträcker sig över några tusen år bakåt i historien. Broberg berättar även för läsaren att i populär historieskrivning brukar kattens begynnelse härledas till omkring 5000 f. Kr, till den egyptiska kulturen.

Brobergs inledande kapitel, ”Ett litet lättfotat djur”, diskuterar vid vilken tidpunkt katten börjar bli en del av människans vardag och sträcker sig tidsligt fram till 1800-talets mitt. Här får vi veta att arkeologiska fynd i Sverige vittnar om att katten har funnits i människans närhet sedan järnåldern; detta i jämförelse med hundens domesticering, som skedde cirka 6000–7000 år tidigare.

Under medeltiden var katten en etablerad del av det heraldiska och symboliska bildspråket. I katten sammanföll och möttes den folkligt orienterade, magiska världsbilden och teologiska och juridiska världsbilder; ett exempel på detta är anknytningen av katten till häxprocesserna. Kattdjuret är omgärdat av

sägner, myter, folkloristiska föreställningar och en återkommande gestalt inom konsten. Samtidigt som den förknippats med det onda, så jagade den skadedjur som råttor på flykten och – för att här göra ett stort tidsligt hopp – i drottning Victorias England omhuldades katten, och här fanns kattklubbar. Med katten som analytisk utgångspunkt är det möjligt att studera den och konkretisera den abstrakta dikotomin natur–kultur. Katten är ett djur som kräver att betraktas ur ett genusperspektiv; den sammankopplas oftast med kvinnan. I övrigt är den associerad med barnet eller onda krafter.

I kapitel två, ”Klättringen uppåt”, placeras katten in i en rumslig och geografisk kontext, och här diskuterar Broberg bland annat människans relation till katten utifrån stads- och landsmiljöer. Namn på platser och ordspråk med anknytning får samsas med kända namn från den lärda världen som passerar förbi, men i ett sammanhang som dessa gestalter tidigare inte berörts inom. Men kapitlet är mer komplext än så. Diskussionen om djurskyddsrelsens historia, visiekationens experiment och medicinen är mycket läsvärd. Det tredje kapitlet, ”Diktarens misse”, ställer såsom rubriken antyder litteraturen i centrum, och i kapitel fyra, ”Den moderna katten”, blir det ledande temat moderniteten och katten.

Kattälskaren och den allmänt historieintresserade kommer att kunna läsa Brobergs verk med intresse. Behållningen för den professionellt verksamme forskaren är det avslutande kapitlet, som också aktualiserar den diskussion som alltid är en del av historikerns arbete och vardag. I det femte kapitlet, ”I kattögat”, problematiserar Broberg – parallellt med tecknandet av kattens historia – kattens relation till samhälle och människa, historiebegreppet och historikerns arbete. Det är skrivet med eftertanke och läses med stor behållning.

Forskaren Broberg går sin egen väg, precis som katten, och vågar skriva om det till synes obefintliga, perifera och svårgripliga. Brobergs studie förmedlar en historia om katten, och den ger en upplevelse som till och med är riskfri att ta del av för kattallergikern. *Kattens historia* är en underhållande och lätt-sam bok, utan att för den skull bortse från det allvar som vardagen kan bibringa. Det är en bok som man kan läsa med gott samvete, kanske i hängmattan, där trädens lövverk ger

en svalskande skugga under varma sommar-dagar.

Louise Nilsson

Walter Burkert, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern contexts of Greek culture*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004. 178 s. Pris 23 doll. inb. ISBN 0-674-01489-8.

I sin lärda och utmanande *Black Athena: The Afroasiatic roots of classical civilization* (1987) gick Martin Bernal i närkamp med ett problem som egentligen är lika gammalt som den västerländska kulturen själv: Hur oberoende var egentligen den hellenska kulturen vid sin uppkomst i förhållande till andra kulturer kring östra Medelhavet? Den uppfattning som under drygt två århundraden torgförts i Västerlandet har betonat självständigheten som förutsättning för Hellas särart. Bernal lyfte fram beroendet av afrikanska och västasiatiska grannkulturer, och underströk utomeuropeiska influenser som inte bara vitaliserande element vid formandet av det vi kallar ”det klassiska Hellas”, utan som ofrånkomliga grundstenar för den antika civilisation Västerlandet brukar räkna som sin vagg.

De senaste två seklers imperialism och rastänkande har dock gjort allt för att skymma detta faktum. Hellenerna levde i en autonom värld och byggde sin odling i trotsig avskildhet från barbariska samhällen i grannskapet, har man låtit påskina. Naturfilosofiskt tänkande, kritisk rationalitet, individualism och uppbrott från diverse magiska föreställningar har sagts utgöra essensen i denna ljusomflödade idealisering. Den vite europén ställdes mot afrikanen och asiaten. Norr mot Orienten och Södern. En vetenskap som alltmör förmått frigöra sig från tidsbundna vanföreställningar som dessa har idag annat att berätta.

Nu senast har Walter Burkert – emeriterad professor i klassisk fornkunskap vid universitetet i Zürich – belyst ämnet ovan i boken *Babylon, Memphis, Persepolis*. Framställningen utgår från ett antal föreläsningar från 1996, vilka författaren bearbetat till välmatade essäer. För Burkert framstår det som självklart, att Hellas redan från början var en blandkultur. I Grekland fanns egyptiska boplättningar, och i Egypten återfanns under

vissa tider grekiska lärde som Eudoxos, Euklides och Platon. Inom områden som tempelarkitektur, matematik och astronomi hade grekerna åtskilligt att lära härifrån. Och själva skrivkonsten – oundgänglig för att teoretisk spekulering skall kunna föras vidare till yngre släkten – var ett lån utifrån, närmast från fenicierna. Grekernas bidrag blev att tillföra vokalsymboler till det konsonantiska teckensystem man importerat. En fonematiskt skrift, med betydligt färre tecken än vad de äldre ideografiska teckensystemen innehöll, blev möjlig att utveckla. Eftersom antalet fonem blev begränsat och tekniken att ljuda samman de enskilda ljuden till betydelsebärande ord var tämligen enkel, blev skrivkonsten inte längre förbehållen en elit. Inom den hellenska kultursfären blev skrivkonsten därigenom en kraft för utvecklandet av demokratiska föreställningar.

Champollion var färdig med sin lösning av hieroglyfernas tydning 1822. Grotefend hade redan 1802 lyckats läsa delar av den persiska kilskriften, men hade svårt att vinna gehör för sin insats. Rawlinson publicerade under 1830- och 40-talen nya tolkningar av persiska kilskriftstavor, men kunde först 1851 publicera översättningar av den babyloniska kilskriftsvarianten. När dessa epokgörande insatser gjordes, hade redan bilden av Hellas som en suverän och självtillräcklig civilisation hunnit etableras. Trots den utvidgning av det historiska forskningsfältet bakåt med mer än 2 000 år, som 1800-talets tolkningsgenombrott innebar, användes inte denna kunskap till att foga in den klassiska kulturen i ett bredare spektrum. Imperialism och rasideologier trängde sig emellan.

Flera babyloniska epos blev tillgängliga under 1800-talet. Tavlorna X–XI ur *Gilgamesh* upptäcktes 1872, och tolv år senare publicerades den första editionen av denna text med den tyska titeln *Ischtars Höllenfahrt*. I dessa avsnitt berördes den stora översvämning, som även *Första Mosebok* talar om. Ett annat epos från Mellanflodslandet var *Enuma elish*, där världstillblivelsen avhandlades. Den förste som såg en parallell i denna senare text i relationen mellan å ena sidan gudarna Apsu och Tiamat, och å den andra Okeanos och Thetys i *Iliaden*, var William Gladstone, idag nog mer ihågkommen för sina insatser som brittisk premiärminister. Burkert pekar på ytterligare slående likheter mellan de homeriska dikterna och

babyloniska texter. Vissa passager hos Homeros kan faktiskt vara rena översättningar av vad som stått i de akkadiska förlagorna. Även berättartekniska grepp i de homeriska dikterna kan vara lånade österifrån, t. ex. de stående epiteterna, formelverserna och sättet att arbeta med direkt anföring i vissa situationer. Också gestaltningen av gudarna framhäver likheter, vilka nog är mera än tillfälliga.

Varje uppmärksam skolelev i Västerlandet vet att uppdelningen av cirkeln i 360° med underavdelningar i 60 minuter och 60 sekunder är ett arv från Babylonien, vilket under hellenismen vann insteg i vår kulturkrets. Mer uppseendeväckande är dock, att den geometriska sats som är förbunden med Pythagoras namn, finns nedtecknad i kilskrift 1 000 år före den hellenske namngivarens jordiska tillvaro (ca 570–497 f. Kr.). Här gäller förvisso klyschan, att intet är nytt under Solen – i synnerhet inte under den stjärna som värmer Mellanflodslandet och Egypten! I förbigående kan noteras, att namnen på planeterna Mercurius, Venus, Mars och Jupiter indirekt är översättningar till grekiska av akkadiska benämningar på olika babyloniska gudomligheter.

Det slags statyer som brukar kallas *kouros* – introducerade i Jonien omkring 600 f. Kr. – är egentligen ingenting annat än upprepningar av egyptiska statuariska former. Även för oskolade ögon framträder något främmande i dessa statyer, så annorlunda i förhållande till det som förknippas med ”klassisk” konst.

I en essä dröjer Burkert vid fenomenet, att myterna kring den hellenske fruktbarhets- och vinguden Dionysos utgår från egypternas föreställningar om Osiris. Dionysos är ingenting annat än Osiris, anpassad efter hellenska begrepp. Framställningar av den egyptiske gudomligheten i konst från Nildalen styrker denna tes.

Ifråga om skriftliga vittnesbörd har ju grekerna lämnat ett betydligt rikhaltigare arv åt eftervärlden att begrunda än vad perserna gjort. Den grekiska civilisationen framträdde som skriftspråkskultur i skarp kontrast till sina östliga grannar. En förklaring till detta förhållande ges i det trista faktum, att Alexander under sitt fälttåg lät bränna ned palatset i Persepolis, där ovärderliga papyrer, trätavlor och pergament – allt med kilskrift – förvarades. Håri förklaringen till att ake-

menidernas värde inte lämnat några skriftliga dokument i arv till eftervärlden. En paradox i sammanhanget är, att de skulptörer som en gång utformade de uttrycksfulla relieferna som smyckade den stad som föll offer för Makekdonierns hämndlystnad, varit hellener i storkonungens tjänst.

Burkerts bok är skriven med lätt hand. Var och en med intresse för den västerländska kulturens begynnelse – dess faktiska förutsättningar och de epokbetingade bortförklaringar som kringgärdar dess uppkomst – har åtskilligt att begrunda efter mötet med denna lärda volym.

Olof Hägerstrand

Niklas Cserhalmi, *Djuromsorg och djurmiss-handel 1860–1925: Synen på lantbrukets djur och djurplågeri i övergången mellan bonde- och industrisamhälle*. Södertälje: Gidlunds förlag, 2004. 368 s. Pris 288 kr. häftad. ISBN 91-7844-668-6.

Medan det akademiska intresset för djur tidigare har dominerats av naturvetenskaperna, produceras glädjande nog alltfler avhandlingar om människors relation till hus- och sällskapsdjuren inom humaniora och samhällsvetenskaperna. Denna tendens, som kunnat observeras under de senaste fem åren, är Niklas Cserhalmis avhandling i etnologi ett exempel på.

Avhandlingen inleds med frågan: Vad hade människorna i det sena bondesamhället för inställning till djur? Frågan mynnar ur dagens diskussion om huruvida det småskaliga, förindustriella bondesamhället var mer humant än dagens storskaliga industriproduktion av kött. Idag finns dels uppfattningen att djuren i dåtidens jordbruk gavs varsam och omsorgsfull skötsel. Bonden höll sig med namngivna, relativt få individer med stor närhet till människorna. Idag rör det sig om ett stort antal nummerförsedda, utbytbara individer, eller snarare kollektiv, där maskinerna står för den dagliga och närmaste kontakten med djuren. Människorna sköter maskinerna och administrationen kring djuren. Den andra uppfattningen hävdar att djuren i dåtidens bondesamhälle led under dåliga levnadsvillkor, med undermålig hygien och oregelbunden utfodring, vilket emellanåt ledde till svält. Mot denna gråmulna bild ställer man dagens moderna anläggningar, där djuren får närings-

riktigt foder, professionell omvårdnad, god hygien och veterinärvård.

Även om Cserhalmi vill se avhandlingen som en partsinlaga i denna debatt, är huvudsyftet dock mer historiskt. Han vill teckna bilden av hur de lägre klasserna med betoning på lantbrukets människor såg på djur, inte i första hand hur de faktiskt behandlade djur.

I sin analys av landsortsbefolkningens syn på sina djur har han lånat termerna *intrinsiskt* respektive *instrumentellt värde* från den Kantinspirerade, amerikanske moralfilosofen Tom Regan. Det intrinsikala värdet tillskriver en individ ett värde som inte kan reduceras till individens nytta för någon annan individ. Individen får alltså inte användas enbart som medel, utan måste även ses som ett mål i sig. Idag talar man ofta om egenvärde. Att endast använda en individ som medel innebär att använda denne instrumentellt.

Utrustad med denna terminologi går Cserhalmi till angrepp mot den forskning som hittills studerat 1800-talets djurskydd och djurrättsdebatt. Enligt denna, i huvudsak anglosaxiska forskning, framställs 1800-talets känslighet för djurs umbäranden som en rent borgerlig innovation. I sin empati med djuren startade de djurskyddsorganisationer, vilkas projekt bl. a. blev att uppföstra de lägre klasserna och landsortsbefolkningen till större djurvänlighet. Denna forskning har, enligt Cserhalmis tolkning, utmätat landsbygdens syn på djur som strikt instrumentell, där våld mot djur var vanligt förekommande och därför fullt accepterat.

I polemik med denna forskning uppställer Cserhalmi hypotesen att empati med djur var en etablerad del av bondekulturen och att våld mot djur väckte starkt motstånd. Samtidigt medger han att det fanns en konflikt mellan empati och produktion. Kraven att producera och livnära befolkningen satte med nödvändighet gränser för empatin. Det var en balansgång som inte alltid utföll till djurens fördel. Ett av avhandlingens syften blir att testa dessa två rivaliserande hypoteser under tidsperioden 1860–1925, i gränslandet mellan den förindustriella och den industrialiserande landsbygden. Såg den svenska bondebefolkningen på djur som bärare av ett intrinsiskt värde, eller betraktade den relationen till djuren som instrumentell?

Materialet som Cserhalmi använder sig av är frågelistsvar och domstolsprotokoll från i huvudsak södra Sverige. Frågelistsvaren ska-

pades under det sena 1800-talet genom intervjuer med landsortsbefolkningen och samlades i stora arkiv. Dessa berörde bondekulturen i stort och sträckte sig tillbaka till 1860-talet i sina frågor.

I frågelistprotokollen kan utläsas att svältfödning av djuren vintertid var vanlig. Den begränsade tillgången till djurfoder under vinterhalvåret kunde leda till att djuren svält ihjäl, och till att de som klarade sig fick släpas eller bäras ut på värbetet. Dessa förhållanden har legat till grund för den s. k. rationalistiska tankemodellen, som antar att bönderna ville hålla så många djur som möjligt, samtidigt som bristen på föda om vintern begränsade antalet djur som gick att hålla. Man antar alltså att dåtidens människor kalkylerade kring antalet djur de kunde hålla och accepterade ett visst ”svinn” och lidande för djuren.

Denna rationalistiska modell har, enligt Cserhalmi, inte den förankring i källmaterialet som tidigare forskning velat hävda. Utifrån frågelistsvaren pekar han på att ca 20 % svarade att de aldrig hade problem att föda djuren under vintern och att nästan 38 % ansåg att problem endast uppstod under missväxtår. Resultatet antyder att problemet inte var så omfattande som man antagit.

I sista analysdelen av avhandlingen granskar Cserhalmi dels våldet mot djur genom användning av s. k. hinderdon, dels domar mot personer som fälldes för misshandel av djur. Frågelistsvaren ger viktigt information om det våld som användningen av olika hinderdon utgjorde. Hinderdonen sattes på rymningsbenägna djur för att hindra dem från att ta sig ut ur hagen. Acceptansen för användningen av hinderdon var stor. Endast i de fall hinderdonen var utformade så att djuret inte kunde röra sig utan svåra besvär, riskerade användningen leda till åtal.

Rättsfallen av misshandel av dragdjur såsom oxar och hästar utgör exempel på hur konflikten mellan empati och produktion kunde resultera i våld mot djuren, då man såg sig tvingad att piska djuren för att förmå dem att göra sitt yttersta. Detta våld, som utövades utanför hemmets väggar, kunde observeras av utomstående, vilka emellanåt ingrep mot detta våld, ofta utan uppenbar egen vinning. Dessa interventioner tolkar Cserhalmi som belägg för att det fanns en utbredd tro på förekomsten av ett underförstått kontrakt mellan människa och djur. I

detta ”stadgades” att djuren skulle skyddas mot våld, hunger och misär, i utbyte mot att de erbjöd sin arbetskraft. Kontraktet var en outtalad men oavvislig del i relationen mellan husbonde och husdjur, och genererade en hänsynsfullhet mot djuren.

I sin avslutning och sammanfattning återvänder Cserhalmi till sitt huvudsakliga ärende, att beskriva den syn på djuren han vaskat fram och att problematisera den bild av landsbygden tidigare forskning tecknat. I korthet konstaterar han att landsortsbefolkningen såg på sina djur som bärare av ett intrinsikalt värde, att djurvänlighet var en grundläggande del av kulturen, som i botten byggde på ett uttalat kontrakt mellan människa och djur. Dessa resultat kullkastar på alla punkter den schabloniserade bild som tidigare forskning målat upp, där djuren behandlas instrumentellt och utifrån kyligt kalkylerande ekonomiska analyser.

Cserhalmi har i sin avhandling på ett imponerande sätt tagit sig an ett rikt empiriskt material. Att detta material i sådan grundlig detalj redovisas är föredömligt, likaså att nya perspektiv lyfts fram. Men samtidigt som denna ingående empiriska forskning är en av de största förtjänsterna, hade det varit önskvärt att Cserhalmi kunde lyfta blicken och tillåta sig en något mer komplex och djärv tolkningsprocess. Cserhalmi ligger mycket nära sitt material och slutsatserna följer oftast utan att behöva utsägas.

Det finns också en oroande tendens till ett bekräftande av de initialt uppställda hypoteserna, som slag i slag styrks för att i den avslutande delen ytterligare beseglas. För läsaren uppstår då frågan i vilken utsträckning de egna ståndpunkterna problematiseras. Även om inte empirin missbrukats för att fastslå en ideologisk ståndpunkt, kvarlämnar hanteringen av materialet vissa frågetecken.

Vidare är hans försök att omvärdera synen på dåtidens bönders relation till djur förtjänstfull, men den agitatoriska tonen mot dagens forskning riskerar avleda uppmärksamheten mer än skapa intresse. Tidigare forskares bild av bönders syn på djur behöver säkerligen balanseras, men kritiken som Cserhalmi framför riskerar bli alltför krampaktig och förenklad. En mer produktiv väg hade kunnat vara att skärskåda konstruktionen av det borgerliga idealet, i vilken djurvänlighet under 1800-talet blev en viktig del, och där bönders och lägre klassers rähnet mot djur

utgjorde en nödvändig motbild. Cserhalmi kommentar detta förhållande, men låter det inte växa till ett självständigt resonemang.

Cserhalmi nämner förvånande nog inga religiösa aspekter alls i sin avhandling. Dock upptäcker han en sekulariserad variant i det kontraktstänkande han tycker sig finna mellan husbonde och arbetsdjur. Detta kontrakt jämför han med 1600- och 1700-talets tänkta samhällskontrakt eller Sverker Sörlins resonemang kring naturkontraktet. Ofta har dylika metafysiska resonemang sin källa i Bibeln, där Gud vid skapandet av jorden reglerat relationen mellan människor och djur. Då kontraktets giltighet har Gud som garant, erhåller det ett evigt och oantastligt sigill. Det är inte långsökt att tänka sig att det kontraktstänkande Cserhalmi funnit har en djupare, religiös rot. Grunden till kontraktet, påpekar Cserhalmi, var att stilla det illamående som människor normalt känner inför den skräck och det lidande som djur utsätts för i deras händer. Människan upprättar därför ett imaginärt kontrakt, som ger henne rätt att ställa krav på dem att uppfylla sin del av avtalet, om nödvändigt med våld. Upptäckten av detta kontrakt i vittnesskildringarna är ett av de intressantaste spåren i Cserhalmis avhandling, och tillsammans med konflikten mellan empati och produktion kunde det med fördel ha utgjort huvudfåran i hans studie.

Cserhalmi avslutar med att spekulera kring det avstånd som människor idag utvecklat till lantbrukets djur. Cserhalmi menar att kontraktstänkandet har upphört till följd av detta avstånd, och att det har skett en polarisering av djuren. Samtidigt som man kan uppvisa en kallt instrumentell attityd till den industriella exploatering som gäller inom köttindustrin, så ömmar vi för sällskapsdjuren. Dock kan man fråga sig om det inte handlar om funktion mer än avstånd. Dåtidens dragdjur och dagens travhästar utgör båda en kategori, vars arbetsprestation ligger till grund för deras värde och existens. Sällskapsdjurens funktion är snarare känslomässig. Deras sällskap får oss att må bra, och en viktig del av denna relation är att vi känner att vi bryr oss om dem.

Avslutningsvis kan sägas att Cserhalmi har gjort ett grundligt och beaktansvärt arbete. Bondebefolkningen och dess relation till djuren har förbisetts i forskningen. Denna lucka täpper Cserhalmi till. Hans forskning har vidare skapat en viktig motvikt till tidigare

forskning. Med sina resultat öppnar Cserhalmi upp för nya perspektiv och spännande forskningsmöjligheter.

Monica Libell

Lester D. Friedman, ed., *Cultural sutures: Medicine and media*. Durham, N. C.: Duke University Press, 2004. 452 s. Pris 229 kr. ISBN 0-8223-3294-9.

Det västerländska samhället är genomsyrat av massmedier och kulturprodukter som ansluter till dels amerikansk kulturproduktion, dels den medicinska vetenskapen. I tv-serier, filmer, rådgivningsspalter i tidningar, dagspressens rapportering om sjukdomar, forskning och hälsoorienterade reportage och hemsidor på Internet, förmedlas en mängd olika diskurser och representationer av kropp, hälsa, sjukdom, liv och död. Gestalter som läkare, patienter och forskare figurerar i olika sammanhang, och stundtals tycks gränser mellan fakta och fiktion nästintill upplösas.

I Sverige utgörs det massmediala kulturutbudet till stor del av amerikanska kulturprodukter, vilket gör antologin *Cultural sutures* intressant på flera nivåer. Här undersöks bland annat tv-serier som *E. R.* och *Chicago Hope*, medicinreklam för psykofarmaka, och användningen av olika medier inom medicinen, likaväl som medias gestaltning av medicinen. Genomgående i antologin problematiseras massmedias produktion av olika värderande diskurser kring sjukdom och hälsa.

Den gemensamma nämnaren i *Cultural sutures* är representationen av den medicinska vetenskapen i olika massmedier. Eftersom det bärande temat är medicin och massmedia, är antologins tidsliga fokus på 1900-talet, och ambitionen är tvärvetenskaplig, med forskare från ämnesområden som filmvetenskap, filosofi, engelska, sociologi, hälso- och utbildningsstudier, bioetik och kvinnostudier. Redaktören Lester Friedman har skrivit introduktionskapitlet, och inklusive honom medverkar 22 författare.

Antologin har delats in i sex olika teman: "Print media", "Advertisements", "Fiction films", "Television", "Documentaries" och "Computers". Det här är en sammanhållen antologi; ämnesvalen är intressanta, både i sig och för den inom området verksamme forskaren. Antologin är nödvändig för den

som söker orientera sig i området för medicin och massmedia. Denna omfattande antologi kan inte göras full rättvisa här, men några exempel på innehållet skall ges i det följande.

Antologins inledande temablock, "Print media", utgörs av tre bidrag. I Jonathan M. Metzls artikel, "The pharmaceutical gaze: Psychiatry, scopophilia, and psychotropic medication advertising, 1964–1985", analyseras medicinsk reklam för psykofarmaka med tonvikten på hur en voyeuristisk blick inkorporerats i bildspråket, samt hur bilden uppstår olika genus, beroende på vem som betraktar. Arthur L. Caplan och Joseph Turow har tillsammans skrivit artikeln "Taken to extremes: Newspapers and Kevorkian's televised euthanasia incident", där de analyserar Jack Kevorkian, läkaren som gav döds hjälp till en mängd patienter och fälldes av amerikansk domstol år 1999 för mord. Författarna analyserar den massmediala diskurs som etablerades kring fallet och problematiserar utsagorna. En fråga som reses är vilka förutsättningar som behövs för att inleda ett samtal om det som utestängs från det publika rummet; det vill säga, det som tillhör diskursen tystnad.

I "Advertisements" ingår bland annat Joy V. Fuqua med den innovativa och intressanta artikeln "The nurse-saver and the TV hostess: Advertising hospital television, 1950–1970", som diskuterar användningen av sjukhusmiljön i marknadsföring och hur det blivit till en given del av rummet. Blockets sista artikel, skriven av Norberg Goldfield, "Drive-by medicine: Managed care ads on billboards", fokuserar på hur hälsoorganisationer marknadsför sig själva och hur det har kommit att ersätta patient-läkar-relationen.

"Fiction films" använder populärfilmen som empirisk grund i studiet av populärkulturens värderingsbärande representationer av medicinen, och tidsperspektivet sträcker sig över hela 1900-talet. Stephanie Brown Clarks bidrag "Frankenfilms: Medical monsters in classic horror films" diskuterar hur användningen av filmen förändrats; från att ha betraktats som ett vetenskapligt redskap till att bli ett kulturellt instrument för att visualisera livet och kroppen. Hon analyserar bland annat de välkända filmerna *The island of Dr. Moreau* (1977), *Silence of the lambs* (1991), *Frankenstein* (1931) och *Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1931), och tonvikten är vid filmernas

gestaltning av det avvikande. Lucy Fisher lyfter i "Big boys do cry: Empathy in the doctor" fram hur populärfilm kan användas som redskap för att öppna upp för etisk reflektion och skapa debatt kring idéer och praktiker knutna till kön, vårdande och humanitet. Marilyn Chandler McEntyre diskuterar i "Institutional impediments: Medical bureaucracies in the movies" institutionella aspekter av medicinen och hur dessa representeras i filmen. Hon tar fasta vid populärfilmer som utmanar institutionell konservatism och ifrågasätter regler och lagar som omgärdar vård, botande och patientens vilja till att dö.

Därefter följer temat "Television" med fyra bidrag. Här märks bland annat Gregg Vandekieft, som behandlar internationellt framgångsrika tv-serier som utspelas i sjukhusmiljö i artikeln "From city hospital to ER: The evolution of the television physician". Ett annat bidrag är medicinhistorikern Sander Gilmans "The fat detective: Obesity and disability", som diskuterar hur kroppen, beroende på om den är överviktig eller inte, bidrar till att definiera en persons intellektuella status och kapacitet. Utgångspunkten tar han i den feta, fiktiva detektivens funderingar i jämförelse med en filosofs tänkande.

Steget från fiktionen tas i "Documentaries" med Martin F Nordens inledande artikel "Reproductive freedom, revisionist history, restricted cinema: The strange case of Margaret Sanger and birth control". Här diskuterar den intressanta fallstudien sköterskan Margaret Sangers omvändelse till preventivmedelsfrågan och den instruktionsfilm som gjordes i ämnet, och han lyfter fram den komplexitet som omgav preventivmedelsfrågan under 1900-talets första hälft. I detta block behandlas även informationsfilm, producerad av sociala institutioner för upplysning, och dokumentärfilmer.

Antologin avslutas med temat "Computers", som inleds med Joel D. Howells historiskt orienterade artikel "Technologies transforming health care: X Rays, computers, and the Internet", som börjar med medicinens möte med röntgen och sträcker sig fram till sekelskiftet 2000. Howell visar bland annat hur tekniska innovationer påverkar och förändrar kommunikationen mellan läkare och patient, ett tema som vidareutvecklas i Timothy Lenoirs "The shape of things to come: Surgery in the age of medicalization".

I *Cultural sutures* ställs de mediala repre-

sensationerna av doktorn, patienten, livet och döden inför forskarens granskande öga. I mötet mellan medicinen och teknologin omförhandlas ständigt upplevelsen och definitionen av kroppen. Antologin synliggör det komplexa nätverk och utbyte som är etablerat mellan så till synes vitt skilda områden som tv-serier och avancerad kirurgi. Hälsa och sjukdom kan vara såväl fysiska tillstånd som delar av en underhållningskultur eller ett publikt samtal via teknologier som Internet, eller delar i marknadsföringen av en specifik produkt eller tjänst. Att det empiriska underlaget till stor del utgörs av källor hemmahörande inom amerikansk kultur är sekundärt. Det här är en bok som i allra högsta grad är relevant och har något att säga om svenska förhållanden och är användbar inom svensk forskning. Det som uppmärksammas är hur ett gemensamt språk – ett värdesystem – internationellt etableras via massmedier och skär genom kropp, kön, klass etnicitet, språk.

Gränsen mellan massmedia, vetenskap, kultur samt medicinsk teknik och informationsteknologier är idag glidande. Den komplexa relationen mellan massmedier och medicinsk vetenskap kanske bäst beskrivs av Friedman: "Medicine and the media exist in a unique symbiosis." Hälsa och sjukdom berör oss alla, och mediet för olika aktörers röster i detta samtal är media.

Louise Nilsson

Howard Jones, *Printing the classical text*. Utrecht: Hes & De Graaf Publishers BV, 2004. x + 225 s. Pris 133 euro inb. ISBN 90-6194-279-9.

Renässansen gav oss antikens latinska och grekiska författare tillbaka, vilkas skrifter till stor del hade varit glömda eller utom räckhåll under medeltiden; särskilt gäller detta böcker på grekiska, ett språk som behärskades av få individer utanför Bysans. Umberto Eco's kloster i Norditalien befolkade av en veritabel akademi av grekkunniga munkar i *Rosens namn (Il nomine della rosa)*, 1980) är ett rent fantasifoster.

Återupptäckten av antikens författare sammanföll skickelsedigert till stor del med boktryckarkonstens entré på scenen, och modern forskning har gjort viktiga upptäckter rörande de många och oanade problem som

överförandet av texterna från handskrift till tryckt form innebar. Men därmed har de flesta låtit sig nöja. Så icke Howard Jones, som underkastat den färdiga produkten en omfattande granskning ur en rad relevanta aspekter, med särskild betoning av kulturella, intellektuella och kommersiella faktorer.

Bokens titel motsvarar inte riktigt innehållet, eftersom Jones endast studerat utgåvorna av de klassiska auktorerna under inkunabeltiden; den första klassiska text som gavs ut var Ciceros *De officiis (Om plikterna)* 1465. Det synnerligen klassikertäta 1500-talet lämnar han därhän. Eftersom grekiska arbeten i original i nämnvärd grad gjorde sin entré först på 1490-talet, kommer jämförelser mellan tryckningen av latinska respektive grekiska författare att bli skeva, om än sakligt korrekta. Under inkunabelperioden trycktes 1 501 olika utgåvor av klassikerna, men av dessa var endast 26 på grekiska, alltså mindre än 2 %. Till detta finns givetvis en rad orsaker.

Latinet levde i en obruten tradition i Italien. För grekiskans del var det värre. Den grekiska renässansen startade med Manuel Chrysoloras' ankomst till Florens 1397, där han fick en rad elever. Allt fler italienska humanister sökte sig nu till grekiskan, och allt fler lärda greker kom till Italien, ofta medförande grekiska handskrifter, särskilt till Venedig, som snart hade en grekisk koloni på ca 5 000 personer. Men från handskrift till tryckt text var steget långt: grekiskan hade ingen tradition i Italien, och redan överförandet av de grekiska bokstäverna, med alla ortografiska tecken, bjöd svårast tänkbara problem. Till detta kom bristen på kompetenta utgivare, finansärer – grekiska böcker var dyrare att trycka än andra – den osäkra bedömningen av marknaden, m. m.

Jones framställer klart alla de svårigheter som var förknippade med framställningen av grekiska böcker i Italien, där Venedig och Florens kom att dominera. Utanför Italien trycktes under perioden inte en enda grekisk bok. Vi bör erinra oss, att Grekland självt hade annat att tänka på under den långvariga turkiska ockupationen fram till frihetskriget 1821; den första boken tryckt i Athen daterar sig till 1825.

Boken är indelad i fyra kapitel. Det första avhandlar "The marketplace", det andra "The Latin heritage", det tredje bär rubriken "First steps in Greek" och det fjärde "Editors

and editing: A reappraisal”. Kapitelrubriker-
na är självförklarande, men det bör påpekas
att kapitlen två och tre, som borde ha varit
likformiga, inte är det vare sig till omfattning
eller innehåll, givetvis p. g. a. den stora dis-
krepansen i antalet editioner, 1 475 mot 26.

I kapitel två, som domineras av statistik
och tabeller, delar Jones upp det stora latinska
materialet i femårsperioder och utvinner en
del intressanta resultat, om än knappast
några av högre dignitet. Bl. a. kan han visa,
att under samtliga perioder var Cicero den
oftast publicerade författaren, med ca 20 %
av editionerna, och att de allra flesta tryck-
are började sin bana med att försiktigtvis ge
ut ett arbete av Cicero; andra frekventa förf-
attare var Ovidius, Terentius och Vergilius.
Jones visar också på de markanta skillnader
som fanns i valet av texter i olika länder: i
Tyskland och till viss del även i Frankrike är
det Ciceros filosofiska verk som trycks, med-
an bilden är en annan i Italien. År 1475 kom
den första utgåvan med kommentar, ett bruk
som skulle bli frekvent fr. o. m. 1480-talet.
Under hela perioden ökade konstant både
antalet städer och tryckerier som tryckte klas-
siker, både i Italien och norr om Alperna. De
1 501 klassikereditionerna producerades av
drygt 350 tryckare på 70 olika platser i Eu-
ropa.

Kapitel tre, som handlar om de grekiska
editionerna, har en annan karaktär p. g. a.
det begränsade materialet, med generös histo-
rik över varje edition och de inblandade per-
sonerna. Det sista kapitlet tar upp frågan om
den vetenskapliga kvaliteten hos de tidiga
editionerna, ett kärt tvisteämne sedan länge.
I stort sett tvingas Jones bekräfta den gängse,
kritiska synen.

Sakfel saknas inte. Den grekiska kyrkan
förenades inte med den romerska vid konci-
liet i Florens 1439 annat än på papperet.
Humanisten Lascaris tryckte inga böcker; de
trycktes av Lorenzo di Alopa. Att Kallierges
skulle ha använt Lascaris' typer i Rom från
1517 saknar grund. Ordspåket *Tempora
mutantur* etc. kommer inte från Horatius.
Lexikonet i Aldus' *Thesaurus Cornucopiae*
(1496) tillskrivs än Caver och Antinori, än
Crastonus. Aldus' *editio princeps* av Platon
1513 ges ständigt olika felaktiga dateringar:
1514, 1515. Sudaeditionen 1514 dateras till
1513. Ferrandus' grekiska edition dateras till
1473, 1474, ”around 1474”.

Jones' latin är minst sagt skakigt: *Informia-*

tum (11), *Rudimenta Grammaticales* (135),
Mulieribus Claribus (13). *Vocibus* i titeln på
Ammonius' bok skall stå i akkusativ (*voce*,
156, 174). Många namnformer är osköna
hybrider eller rent galna: Polizianus, Chryso-
lorus, Theocritius, Ermolao, Navigero, Fon-
tainbleu (dubbelfel!). Ej heller har Jones
förstått att Giunti är pluralis. Störande in-
konsekvenser av flera slag förekommer, t. ex.
1475–1476, 1475–76, 1475/6. Korrekturläs-
ningen är dålig: *athors* (64), *balaced* (72),
exerpts (205), Botfied (208), Vespasion (201),
1474–74 (170). Även förlaget har slarvat.
Spalter i tabeller spårar ur. Värst av allt: sam-
liga illustrationer och bildrubriker är förväx-
lade, så att bild 1 skall ha rubrik 7, 2:8, 3:9
etc. och 6:1, 7:2 etc.

Av de 225 sidorna är 61 rena tabeller.
Kvarstår 164 sidor text. Varje läsare får själv
avgöra om det är värt 1 200 kr. + frakt.

Staffan Fogelmark

Roger Qvaresell & Ulrika Torell, eds, *Reklam
och hälsa: Levnadsideal, skönhet och hälsa i
den svenska reklamens historia*. Stockholm:
Carlssons, 2004. 233 s. Pris 281 kr. inb. ISBN
91-7203-635-4.

Reklam har kommit att uppmärksammas
alltmer i historiska undersökningar, både som
ett nytt historiskt forskningsfält och som en
ny materialtyp i utforskandet av mer etable-
rade forskningsfrågor. Helt välförtjänt har
också antologin *Reklam och hälsa* väckt ett
visst intresse och tagits emot väl bland kul-
turhistoriskt intresserade. Antologin är resul-
tatet av en serie seminarier inom forskargrup-
pen Hälsa och kultur vid Lindköpings uni-
versitet, och även om boken vänder sig till en
större publik – den saknar exempelvis fotno-
ter, men efter varje bidrag presenteras en
utförlig litteraturlista – rymmer boken en hel
del även för den specialintresserade.

Sedd som ett historiskt källmaterial är re-
klam särskilt effektivfull; få andra materialty-
per väcker såväl ett direkt igenkännande som
en påtaglig känsla av avstånd och air av en
svunnen tid. Reklam används även i mer ve-
tenskapliga sammanhang som en illustrativ
tidsmarkör, men förtjänar samtidigt att ana-
lyseras som en historisk artefakt i sig själv.
Roger Qvaresell skriver också i antologins
inledning att genom sin kommersiella och
dagsaktuella karaktär, ”speglar och skapar

reklamen ofta på ett mycket tydligt sätt samtidens populära och förmodligen inflytelserika föreställningar och tankesätt” (11). Reklam kan alltså analyseras som ett slags tablåer, eftersom den som utformar en annons gestaltar ”ett socialt och kulturellt rum inom eller mot vilket produkten exponeras och därmed kan ofta mer grundläggande föreställningar analyseras”, fortsätter Qvarsell (14). Reklam kan kort sagt ses både som en brygga till en större historisk kontext och som en arena där bidrag till denna kontext skapas och uttrycks.

Att analysera reklamens i bild och text sammanvävda budskap kräver dock ett gott vetenskapligt hantverk, och ett sådant visar antologins texter prov på. Bidragen är visserligen något ojämna, men svarar sammantaget väl mot den övergripande uppgiften att försöka belysa ”hur hälsa som värde och ideal kommit till användning och uttrycks i reklamen” (10). Hälsa och hälsolöften har också använts flitigt i svenska reklamprodukter – de tidigaste beläggen som presenteras är från sent 1600-tal – och i antologin redogörs

mer utförligt för bland annat bantningsreklam, läkemedelsreklam och tandkrämsreklam, och vidare för hur vissa kemiska ämnen (som klorofyll) och vissa begrepp (som stress) använts i ett hälsorelaterat säljande av allt från plastbaljor till magpulver.

Att de flesta antologibidragen behandlar 1900-talet är inte förvånande; det var naturligtvis först under det förra seklet som reklamen på allvar kom att bli en del av vår vardag och starkt bidra till en gemensam referensram. Reklamens språk och bilder har givetvis förändrats över tid, men en tydlig tendens är att det blivit allt svårare att särskilja reklam från andra typer av budskap eller kulturuttryck. Myndighetsbaserad samhällsinformation presenteras numera ofta i glassiga reklamspottar på bästa sändningstid, och det är inte helt lätt att alltid veta var marknadsföringskedjan börjar eller slutar. Vad säljer egentligen vad, på vilket sätt och i vilka sammanhang? Även den historiska arbetsdefinitionen av termen reklam måste därför vara öppen och inkluderande.

David Thorsén

Filosofi och teologi

Fredrik Agell, *Frågan efter livets mening: Om kunskap och konst i Nietzsches tänkande*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2002. 418 s. Pris 308 kr. inb. ISBN 91-7139-581-4.

Samtidigt som Nietzsches samlade verk började ges ut på svenska satte också de svenska tolkningarna fart. Stormsvalan var Thomas H. Brobjergs idéhistoriska avhandling *Nietzsche's ethics of character* (1995), och senare följde Arne Melbergs litterära essäer i *Att läsa Nietzsche* (2001) och undertecknads undersökning av lyssnandets och musikens Nietzsche i *Nietzsches tredje öra* (2002). Bara genom en sådan överblick står det klart att Nietzsches tänkande lånar sig till det mesta. En internationell utblick skulle fylla hela spektrumet mellan Nietzsches förhållande till landskapet och hans förhållande till sexualiteten. Det tycks som om vi tagit Nietzsches ord om att allt är tolkning lite väl bokstavigt; en hel bokindustri hålls igång med hans dynamit.

Därför kan det synas vara angeläget att stämma i bäcken. Detta avser Fredrik Agell med sin avhandling *Frågan efter livets mening*, framlagd på Litteraturvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet år 2002. Själva ansatsen tas från det forskningsfält som litteraturvetenskapen en gång uppstod ur, nämligen 1800-talets filologi. Filolog var ju också en gång Nietzsche, om än klassisk.

Vad är det då som skall hejdas? Främst är det den heideggerska utläggningen av Nietzsche som metafysikens fullbordare, men här försöker sig Agell egentligen inte på en filosofisk uppgörelse, utan siktar in sig på att Heidegger utgått från att Nietzsche under 1880-talet verkligen arbetade på ett verk med titeln *Wille zur Macht*. Heidegger hade visserligen underkänt Heinrich Köselitz' och Elisabeth Förster-Nietzsches redigering av textmaterialet, men han förkastade inte idén om ett aldrig fullbordat huvudverk. Heideggers dubbelvolym *Nietzsche*, som bygger på föreläsningar hållna under 1930-talet, men

som publicerades först 1960, skall enligt Agell därmed ha haft en förödande verkan på Nietzsche-receptionen alltsedan dess.

Derrida tog sedan vid; Heidegger lyckas inte heller han kliva ut ur metafysiken, eftersom hans destruktion bara upprättar en ny metafysik. Dekonstruktionen sätter ingenting i metafysikens ställe, utan inriktar sig på retoriska grepp och utmynnar i språkskepsis. Också de dekonstruktiva Nietzsche-läsningar som följde i Frankrike och USA underkänns av Agell, detta eftersom de totalt förbiser filologiska och historiska aspekter.

Förebildlig är enligt Agell i stället den filologiskt inriktade Nietzsche-forskning som sedan 1970-talet tagit fart i Tyskland och i Italien. Verkimmananta tolkningar och dekonstruktivistiska tendenser sällas bort för att vi skall kunna upptäcka de dåtida influenser och beroenden som ligger bakom Nietzsches formuleringar. Sant är att få tänkare som Nietzsche tagit över andras tankar. För att undgå missförstånd, för att inte dra för stora växlar på Nietzsches språkmagi, gäller det alltså att komma åt de inte alltid så originella tankarna. Men inte oväsentligt i sammanhanget är att Nietzsche inte blott övertog, utan *transformerade* det samtida tänkandet.

Mycket skall alltså ställas till rätta. Det ger upphov till en rätt märklig disposition av Agells avhandling. I stället för den vanliga forskningsöversikten gällande ett välavgränsat fält har Agell satt en receptionshistoria. Kanske skulle det kunna sägas vara befogat, eftersom någon sådan inte förekommer i svensk forskning, men på svenska föreligger sedan 1995 den substansiella receptionshistoria som ingår i Gianni Vattimos *Nietzsche: En introduktion*. Originalen kom dock 1985, och det gör att Agell tar upp femtons års Nietzsche-litteratur som ligger utanför Vattimos räckvidd. Nästan en fjärdedel av avhandlingen ägnas åt receptionen och mer än en fjärdedel ägnas åt de innehållsrika noterna.

Likafullt dröjer det innan frågan om livets mening dyker upp i huvudtexten. Först skall Nietzsche placeras i sin tankemiljö. Stor uppmärksamhet har i tidigare studier skänkts Kants och Schopenhauers inflytanden på Nietzsche, men Agell håller fram nykantianen Friedrich Albert Lange och språkforskaren Gustav Gerber som betydligt viktigare. Från Lange hämtas en kunskapsteoretisk skepsis och från Gerber en språkskepsis inriktad på

föreställningen att språket skulle kunna ge en sann avbildning av verkligheten.

Knutpunkten i Agells avhandling är den dubbla förbindelselinje han upprättar mellan epistemologi och estetik samt mellan den unge och sene Nietzsche. Kunskapsteoretiskt övertar Nietzsche Langes diskussion av Kants tinget-i-sig: metafysiska utsagor är endast begreppsdikter. Det kan leda till skepsis eller positivism, men Nietzsche tänks redan med *Geburt der Tragödie* (1872) ta fatt på bejakelsen och skapa spelrum för den begreppsliga fantasin. Härmed kan också frågan om livets mening tematiseras. Om all metafysik är dikt, om religionen dött och Gud med den, om de omhuldade värdena framstår som fiktioner, ja då krävs en kraftfull motreaktion. I *Geburt der Tragödie* skall Nietzsche ha försökt att skapa en annan värld, medveten om det illusoriska i den. Den sene Nietzsche tänks gå vidare med samma projekt, men nu i ett försök att bejaka den värld som är. Det sker genom att inordna sig i viljan till makt, vilken är varandets grundkaraktär.

Så ser den linje ut som Agell drar i sin avhandling. Först kan konstateras att linjen mellan epistemologisk förutsättning och estetisk lösning är elegant, sedan att Agell knappast lyckas distansera sig från Heideggers förståelse av Nietzsches begrepp viljan till makt. Men kanske är meningsfrågan ändå inte fullt så central som avhandlingstiteln låter antyda. Den är visserligen att uppfatta som en nietzscheansk "grundfråga", men har för Agell den huvudsakliga funktionen att slå en bro mellan den tidige och sene Nietzsches arbeten. Viktigare synes arbetet kring Nietzsches avhängighet av andra filosofer ha varit, men här faller Agell tillbaka på tidigare forskning av framför allt Jörg Salaquarda (Lange), Anthonie Meijer (Gerber) och Barbara von Reibnitz (tragediteoretikerna Bernay och Yorck).

Många goda uppsåt finns i Fredrik Agells bok. Avhandlingen kontrasterar onekligen mot en alltmer vildsint Nietzscheutläggning. Det är värdfullt att Agell försöker gå vidare i spåren av senare filologisk forskning. Den nämnda linjen mellan kunskapsteori och konstuppfattning ger ett nytt perspektiv på Nietzsche. Problemet är att uppsåten hamnar i konflikt med varandra: receptionshistoria, kartläggning av beroenden och frågan om livets mening pekar åt skilda håll. Men att avhandlingen kommer på tyskt förlag under

hösten 2005 pekar på att det tagits notis om Agells insats, trots att han kommer från en just uppstånden Nietzschemiljö.

Erik Wallrup

Michael Azár, *Sartres krig: Människans frihet och slutet på historien*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2004. 339 s. Pris 278 kr. ISBN 91-7139-694-2.

Michael Azars nye bok om Sartre holder mer enn tittelen lover. Den gir for det første en samlet framstilling av Sartres filosofi i dens forskjellige stadier, fra de tidlige studiene i fenomenologi og det første hovedverket *Væren og intet* (*L'être et le néant*, 1943), fram til *Kritikk av den dialektiske fornuft* (*Critique de la raison dialectique*, 1960) og de siste intervjuer og offentlige uttalelser. I tillegg gir Azar oss interessante analyser av historiske og aktuelle politiske konflikter. Som en god idéhistoriker presenterer han både en vitenskapelig analyse og en god fortelling, som river leseren med. Dette er derfor en av de beste presentasjonene av Sartres tenkning jeg har lest. En illustrasjon av bokens kvaliteter er at Sartres metafysikk, inkludert hans abstrakte drøftinger av intetens ontologiske og fenomenologiske innebyrd, blir presist og skikkelig behandlet, selv om denne tematikken tilsynelatende ligger langt fra det som etter hvert viser seg som Azars hovedanliggende: Sartre som forklarer av mellommenneskelige konflikter og som historiefortolker. Azar slurver med andre ord ikke på noe punkt.

Om den tidlige Sartre, gjør Azar oppmerksom på en interessant og lite kjent sannsynlig påvirkning fra Alexandre Kojève, som foreleste om Hegel i Paris i 1933–39. Kojève presenterte her en intetetsmetafysikk som ligger svært nær den vi finner i *Væren og intet*, mye nærmere enn for eksempel Heideggers *Hva er metafysikk* (*Was ist Metaphysik*, 1955). Sartres kjente paradoksale definisjon av mennesket som "det som er hva det ikke er og ikke er hva det er", finnes ordrett allerede hos Hegel, og blir referert og tolket av Kojève nettopp slik Sartre bruker det.

Også Sartres ufullførte og posthumt utgitte verk *Notater til en etikk* (1983) har fått en fyldig omtale, og er integrert i framstillingen etter sin historiske plassering og de forskjellige delenes tematikk. Dette kan vel i dag oppfattes som Sartres tredje hovedverk,

ved siden av *Væren og Intet* og *Kritikk av den dialektiske fornuft*.

En tråd som løper gjennom Azars framstilling er den økende konflikten mellom Sartres eksistensialistiske utgangspunkt og hans voksende ønske om å integrere denne med en marxistisk fundert historiefilosofi. Skarpt og klart påviser Azar motsigelsen i dette og det uoverstigelige problemet knyttet til troen på at historien har et mål, en slutt, som antydning i tittelen, og en allmenn mening som er hevet over de enkelte individers partielle perspektiver. Problemet aktualiseres ved å vise til at så vel Castro som Colin Powell henviser til "historiens dom" når de skal rettferdiggjøre sine politiske handlinger.

Men kanskje enda mer fruktbar for den engasjerte leser er kanskje annen tråd i framstillingen, nemlig utviklingen i Sartres forståelse av opprinnelsen til mellommenneskelige konflikter. Spesielt konflikter mellom folkegrupper, det være seg samfunnsklasser, raser eller nasjoner. Sartre gir her et uvanlig eksempel på at abstrakt metafysikk, slik vi finner den i *Væren og intet*, kan brukes som grunnlag til å forstå konkrete fenomener. Teorien om "blikket", som i *Væren og intet* illustreres ved et fredelig møte i en park, viser seg å ha styrke til å kaste lys over negerslaveriets, antisemittismens, kolonialismens og fascismens mulighet.

Det begrepet om objektivisering av mennesket som ligger til grunn finner vi riktignok ikke bare hos Sartre. Det finnes også, for eksempel, hos Heidegger (*objektivieren*) og hos Buber (*Ich-Es* i motsetning til *Ich-Du*), ja, implisitt antydning allerede i Kants distinksjon mellom å bruke "det personlige" i et menneske som et "middel" eller som et "mål i seg selv". Og fenomenet er også treffende beskrevet av skarpe iakttakere som Frances Trollope i hennes skildring av negerslaveriet tidlig på 1800-tallet. Men ingen har som Sartre tatt dette teoretiske verktøyet med seg ut i aktuelle konflikter og gitt inngående analyser som faktisk gjør oss klokere. Azars framstilling av denne siden ved Sartres produksjon er klar og innsiktsgivende, og gir denne boken verdi langt utover den akademiske. Han gir også egne, originale, bidrag til analysen, for eksempel ved å påpeke betydningen av symbolske objekter.

Et slående trekk ved boken er hvordan den knytter de teoretiske drøftelsene ikke bare til den politiske historien som Sartre selv er den

del av og må forstås i sammenheng med, men også dagsaktuelle problemer, særlig krigen i Irak og mer generelt spørsmålet om ”krigen mot terrorismen”. Dette møter oss i bokens første setning, og Azar vender tilbake til en drøftelse av dette problemet på slutten av siste kapittel. Han løper her en risiko. Ved å vinkle boken ved hjelp av et tema som er dagsaktuelt mens den skrives, risikerer han at den fort virker utdatert. Jeg kan ta et eksempel. Hans teoretiske kritikk av begrepet ”terrorist” fortøner seg allerede i dag som mindre overbevisende og svært akademisk i lys av den kaskade av terrorhandlinger, både i Irak og verden ellers, vi har sett siden boken ble skrevet. Fire bomber eksploderte i London mens denne recension ble skrevet. Mange, og denne recensionist blant dem, vil mene at begrepet ”terrorist” og ”terrorisme” i dag framstår som et sakssvarende og uunnværlig begrep for å forstå og handle i dagens politiske virkelighet, og ikke, som Azar synes å mene, et konstruert manipulatorisk grep fra et USA som ønsker å dominere verden. Dette er imidlertid en liten del av boken, og jeg er overbevist at den som helhet vil beholde sin verdi lenge etter at den pågående konfliktsituasjon i Irak er opphørt.

Hans Herlof Grelland

Sarah Hutton, *Anne Conway: A woman philosopher*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. vii + 271 s. Pris 75 doll. inb. ISBN 0-521-83547-X.

De seneste decenniernas upptækt att även kvinner under lång tid har skrivit filosofiska tekster og ægnet sig åt vetenskaplig forskning har nått de idéhistoriska översiktsverken. Det tycks numera givet att åtminstone nämna några kvinnliga tänkare vid sidan av mer kanoniska figurer – den engelska filosofen Anne Conway (1631–79) är ett exempel. I *Europas idéhistoria 1492–1918: Världens ordning* (2004) skriver Sverker Sörlin i förbigående en rad om att hon var en av 1600-talets få kvinnliga filosofer av någon betydelse. Tyvärr stannar det, som så ofta hos Sörlin och andra, därvid. Trots den positiva effekten att läsaren förmodligen blir nyfiken och vill veta mer, erbjuds inga vidare resonemang kring Conways filosofiska tänkande eller varför hon var av betydelse. Inte heller kring varför och hur hon som kvinna kom

att ägna sig åt en manlig sysselsättning som naturfilosofi.

Det saknas likväl inte forskning att hänvisa till. Tack vare Marjorie Nicolsons edition från 1930 av en stor samling brev, skrivna av Anne Conway och kretsen kring henne, har Conways person varit känd länge. År 1982 publicerades hennes postumt utgivna filosofiska traktat *Principia Philosophiae Antiquissimae & Recentissimae* (1690) tillsammans med en engelsk översättning från 1692, *The principles of the most ancient and modern philosophy*, något som underlättade för och uppmuntrade till studier av hennes filosofi. Sedan dess har Conway blivit föremål för ett relativt stort antal uppsatser och hennes principer för en nyöversättning 1996.

Den som, enligt min uppfattning, har skrivit mest tankeväckande och balanserat om Conway och hennes kontext är Sarah Hutton, professor i renässans- och 1600-talsstudier. Efter tjugo års studier kring Cambridgeplatonisterna och deras verkningskrets, inom vilken Conway befann sig, har Hutton nu författat den första monografin över henne. Boken, *Anne Conway: A woman philosopher*, är en rekonstruktion av den intellektuella och sociala miljö som denna kvinnliga filosof verkade i. Hutton går metodiskt tillväga för att fånga de idékomplex som formade Conway som filosof och författare. Hennes undersökning är en kombination av biografi och idéhistorisk kartläggning. Genom att följa Conways liv och intellektuella utveckling får vi möta flera av de personer som hon stod i kontakt med, och som präglade engelskt idéliv under andra hälften av 1600-talet – filosofer, läkare, gentlemannaforskare, kväkare: Henry More, John Finch, René Descartes, Thomas Hobbes, Robert Boyle, van Helmont den yngre, Georg Keith med flera. Hutton spekulerar inte över varför Conway kom att göra filosofisk tänkande till en väsentlig del av livet. Hon pekar in stället ut de omständigheter som möjliggjorde förverkligandet av denna vilja, där inte minst den aristokratiska tillhörigheten var av betydelse. Conway kom från en familj, och gifte in sig i en annan, med stora bibliotek och intellektuella intressen. Hennes bror förmedlade kontakt med sin lärare vid Cambridge, Henry More, som blev hennes informella universitetslärare i cartesianismens filosofi och sedan god vän. Ragley Hall, där hon bodde tillsammans med sin man, blev under åren en samlingsplats för

filosofisk diskussion. Att hon var en ytterst intelligent och kvicktänkt person vittnade alla i hennes närhet om. Hon var ”a Woman learned beyond her Sex”, och ingen i den närmaste kretsen verkar ha varit intresserad av att hindra henne från att ytterligare bilda sig.

Utän att Hutton själv går i direkt polemik med tidigare studier, innebär hennes egen noggranna undersökning att det som har varit tveksamt i forskningen kring Conway nu kan undvikas. Det gäller till exempel betydelsen av den huvudvärk som plågade Conway livet igenom, av vänskapsrelationen mellan More och Conway, av hennes religiösa engagemang, av eventuella kvinnliga nätverk och hennes inställning till verksamheten vid Royal Society. Hutton tar upp tendensen att, i kraft av den rationalitet och de problemval som hennes traktat uppvisar, addera Conway till den etablerade kanon av manliga filosofer: Descartes, Hobbes, Spinoza, Leibniz. Försöket att bara infoga Conway i kanon är emellertid vanskligt om man beaktar den religiösa syftningen hos hennes filosofi och bruket av kabbalan för att underbygga argument. Detta kan förklara den marginalisering och det osynliggörande som Conway har utsatts för, inte bara som varande kvinna, utan också på grund av sin filosofiska inklination. Hutton ifrågasätter dem som i linje med ett sådant synsätt menar att Conway representerar ett typiskt kvinnligt sätt att se på världen – organiskt och vitalistiskt – i motsats till en förment manlig, mekanistisk och exploaterande världsbild.

Huttons framställning är en mycket gedigen och spännande läsning, men på ett återhållsamt vis. Boken kommer med all säkerhet att bli ett standardverk. Detta innebär inte att bilden av Anne Conway och hennes insats i idéhistorien är alltigenom utforskad. Hutton lägger till exempel störst vikt vid förutsättningarna och miljön för Conways filosofiska utveckling, vilket gör att analysen av *Principles* hamnar lite ur fokus. En diskussion kring kanon påbörjas, men skulle kunna utvecklas betydligt. Likaså problemkomplexet offentligt och privat i relation till kvinnliga författare och filosofer under 1600-talet. Huttons bok är dock en utmärkt utgångspunkt för sådana undersökningar.

Cecilia Rosengren

Peter C. Kjærgaard, *Wittgenstein og videnskaberne*. Århus: Forlaget Modtryk, 2004. 144 s. Pris 128 DK. ISBN 87-7394-701-6.

År 1911 åkte den 22-årige Ludwig Wittgenstein till Cambridge för att träffa den 17 år äldre Bertrand Russell. Wittgenstein ville ta reda på om han borde ägna sitt liv åt filosofin, och Russell gav honom just den uppmuntran han behövde. Snart arbetade den unge österrikaren frenetiskt med de logisk-filosofiska problem som han blott sju år senare ansåg sig kunna presentera en definitiv lösning av, i det enda filosofiska verk han kom att publicera under sin livstid. *Tractatus Logico-Philosophicus* utgavs 1922, men var färdigställt redan 1918.

Tidigare hade Wittgenstein tänkt sig en karriär som flygingenjör. Hans utbildning var modern. Istället för det klassiskt inriktade gymnasiet hade han gått realskola i Linz, där tonvikten låg på naturvetenskap, matematik och moderna språk. Därefter studerade han vidare på maskiningenjörutbildningen vid den tekniska högskolan i Charlottenburg, Berlin. År 1908 flyttade han till Manchesters universitet, där han från 1909 var inskriven som doktorand i flygteknik. Detta var tidens verkliga spjutspetsteknologi och ett fält präglad av stor experimentlusta. Ingen var klar över hur en effektiv flygmaskin egentligen borde konstrueras, så nya idéer tilläts flöda fritt. Avståndet var kort mellan teori och praktik. Matematik- och fysikstudierna bestod till stor del av att lösa problem som uppkommit i samband med det konkreta ingenjörsarbetet.

Huvudtesen i Peter Kjærgaards *Wittgenstein og videnskaberne* är att denna teknisk-naturvetenskapliga bakgrund är central för förståelsen av Wittgensteins tänkande, såväl i *Tractatus* som i de senare skrifterna. Som Kjærgaard påpekar mottog Wittgenstein i samband med sina tekniska studier många filosofiska impulser, som djupt präglade hans syn på språk och vetenskap. Redan i realskolan läste han Ludwig Boltzmanns *Populære Skrifter* (1905). Via Boltzmann blev Wittgenstein intresserad av Heinrich Hertz' *Die Prinzipien der Mechanik* (1894), en bok som kom att betyda mycket för hans uppfattning av filosofiska problem som frågor vi bör sträva efter att ”upplösa” snarare än besvara. Boltzmanns och Hertz' arbeten utgör enligt Kjærgaard grunden för Wittgensteins avvi-

sande av vetenskapens traditionella, metafysiska anspråk på att kunna identifiera för sinnena dolda mekanismer som *förklarar* naturfenomenen. Istället menar Wittgenstein, med Boltzmann och Hertz, att vetenskapens uppgift är beskrivande och strukturerande; en vetenskaplig teoris fundamentala principer eller lagar ger oss ett regelverk eller en mall för avbildningen och ordnandet av naturfenomenen. Flera av Wittgensteins lärare var elever till Boltzmann och Hertz. Genom sin utbildning fick han därmed en direkt, praktisk erfarenhet av den vetenskapsfilosofiska tradition inom vilken hans förebilder arbetade.

Kjærgaard framhåller att Wittgensteins tekniska utbildning var mycket gedigen, och att forskningsmiljön i Manchester var utomordentligt framstående på ett flertal områden, däribland flygtekniken. Detta påpekas sällan. Betydligt oftare får man höra talas om Wittgensteins slätstrukna betyg. Men inte ens det stämmer, enligt Kjærgaard. I själva verket var Wittgensteins betyg rätt bra, även om han inte var någon topplev.

Jag tror Kjærgaard har rätt i att Wittgensteins teknisk-naturvetenskapliga bakgrund är väsentlig för att förstå centrala aspekter av hans tänkande, från de tidiga Cambridge-åren ända fram till de sista manuskripten. Kjærgaard har också rätt i att många Wittgensteinuttolkare har tenderat att tona ned eller rentav ignorera denna bakgrund. Särskilt problematiskt blir sådan ignorans när man vill dra vetenskapsteoretiska slutsatser ur Wittgensteins tänkande. Kjærgaard är till exempel kritisk mot hur företrädare för det så kallade ”starka programmet” inom vetenskapsteorin gör bruk av Wittgenstein. Genom att bortse från den kontinuitet i Wittgensteins tänkande som inflytandet från Boltzmann och Hertz utgör, så feltolkar dessa vetenskapsteoretiker Wittgensteins senare filosofi och använder den för att grundlägga en relativistisk typ av vetenskapssociologi. Kritiken av det starka programmet hade varit väl värd att utveckla; tyvärr formuleras den nu endast svepande och i förbigående.

Överhuvud har Kjærgaard en tendens att glida förbi de filosofiskt riktigt intressanta svårigheter han stöter på i sin undersökning. Han går aldrig i verklig närkamp med Wittgensteins texter, och inte heller med Boltzmanns och Hertz’. Boken ger en lättläst och överskådlig sammanställning av en viktig och ofta förbisedd aspekt av Wittgensteins tän-

kande, men den når inte det filosofiska djup som ämnet förtjänar. Och så förbisedd är när allt kommer omkring inte denna sida av Wittgenstein. Boken gör anspråk på att vara ett pionjärarbete, men vad Kjærgaard åstadkommer är i huvudsak en introducerande översikt av sådant som redan undersökts mer i detalj i fackfilosofiska böcker och uppsatser.

Kjærgaard är förvisso klar över att vad han skrivit är ett slags prolegomena, avsett att stimulera till mer djupgående utredningar. Men här finns ytterligare anledning till kritik. Om han vill ge en sådan stimulerande introduktion, är det obegripligt varför han valt att rensa bort alla fotnoter och alla referenser, och istället för en utförlig litteraturförteckning nöjt sig med några blandade tips för ”vidare läsning”. Citat utan referenser är ett otyg, i synnerhet för den som inspireras att fördjupa sig i ämnet och därför önskar se närmare på de sammanhang varur de citerade passagerna hämtats.

Sammanfattningsvis ger Kjærgaards bok en trevlig introduktion till en ibland bortglömd sida av Wittgensteins tänkande. Men den som önskar sig mer av filosofisk fördjupning får leta vidare på annat håll.

Martin Gustafsson

José R. Maia Neto & Richard H. Popkin, eds, *Skepticism in Renaissance and post-Renaissance thought: New interpretations*. Amherst, N. Y.: Humanity Books, 2004. 252 s. Pris 55 doll. inb. ISBN 1-59102-156-1.

Skepticismens roll i utformningen av det moderna tänkandet var länge försummad. Det var inte förrän Richard Popkin började skriva om återfinnandet av texter innehållande skeptiska idéer och om deras användning i filosofiska diskussioner, som betydelsen av den antika skepticisms återupplivande under renässansen blev allmänt erkänd. Popkins huvudtes är att återupptäckten, översättningen och publiceringen av Sextos Empeirikos skeptiska verk under 1560-talet fann en fruktbar intellektuell grund i de religiösa kontroverserna som reformationen gett upphov till, och att skepticismen därmed fick en central roll i framväxten av den moderna filosofin. Denna tes lades först fram 1960 och försvaras alltjämt i den nyligen utkomna *The history of skepticism: From Savonarola to Bayle* (2003).

Antologin *Skepticism in Renaissance and post-Renaissance thought* bygger på en konferens som ägde rum vid UCLA 2002, och vars målsättning var att på nytt värdera ovan nämnda tes i ljuset av den forskning som uppstått i Popkins fotspår under de senaste årtiondena. Inom denna forskningsfront kan man urskilja två tendenser. En av dem kännetecknas av betoningen på skepticisms relevans för förståelsen av tänkare som normalt sett inte brukar förknippas med denna tradition. Merparten av antologins bidrag kan sägas höra hemma i denna kategori och diskuterar skepticisms betydelse för bland andra Henry More, John Finch, Thomas Hobbes, Rodrigo Arriaga och George Berkeley.

I "Hobbes and the continental tradition of skepticism" visar, till exempel, Gianni Paganini hur Hobbes materialism är intimt förbunden med diskussionerna om skepticism som florerade i Frankrike under 1600-talet. Luciano Floridis artikel "Mathematical skepticism: The debate between Hobbes and Wallis" diskuterar däremot den roll som Sextus Empeirikos skeptiska argument mot den matematiska kunskapen spelade i Hobbes polemik med matematikern John Wallis.

Den andra tendensen går ut på att granska vår uppfattning om den karaktär som skepticismen antar hos de tänkare som vanligtvis anses höra hemma i den skeptiska traditionen. Även om det är svårt att överskatta betydelsen av Popkins undersökningar, så återstår icke desto mindre mycket arbete för att förbättra vår förståelse av de första faserna i den moderna skepticisms historia. Tanken att något allvarligt beaktande av skepticismen inte förekom före publiceringen av Sextos Empeirikos verk utgör ett viktigt hinder i detta avseende. Enligt denna uppfattning spelade Henri Estiennes utgåva av *Pyrrhonska utkast* (1562) och Gentian Hervets översättning av *Mot matematikerna* (1569) en avgörande roll i populariseringen av skeptiska idéer och utvecklingen av den moderna filosofin. Denna vedertagna uppfattning om en "pyrrhonistisk kris" främjar emellertid inte bara benägenheten att försumma skeptiska yttringar som förekom före publiceringen av Sextos Empeirikos verk, utan leder också till en tendens att förstå allt skeptiskt tänkande under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet i ljuset av pyrrhonismen. Skepticisms utveckling under renässansen tycks emellertid vara en mycket mer komplicerad

och intressant historia, och denna vedertagna uppfattning behöver därför omprövas.

Till att börja med har det visat sig att Sextos Empeirikos skrifter var kända i västerlandet redan under senmedeltiden och lästes i mycket större utsträckning än vad man tidigare trott. Fastän Sextos Empeirikos verk utgör vad som skulle kunna kallas för en *summa sceptica*, så får man inte heller glömma bort att information om den antika skepticis men, i synnerhet i dess akademiska form, också kunde hämtas från bland andra Cicero, Plutarchos, Diogenes Laërtios, Lactantius och Augustinus skrifter. En tredje faktor, nämligen det sätt på vilket skepticisms problem blev alltmer framträdande inom den skolastiska filosofin, måste också bli föremål för vidare undersökning.

Dessvärre är det bara ett av bokens åtta bidrag som tillför något i detta avseende. I "Epoche as perfection: Montaigne's view of ancient skepticism" argumenterar José R. Maia Neto för att den akademiska skepticis men är en mycket viktigare inspirationskälla för Montaignes skepticism än vad man tidigare tillstått. Enligt Maia Neto vilar Montaignes uppfattning om *epoche* inte bara på pyrrhonismen, utan bygger även på Ciceros diskussion av intellektuell integritet i dialogen *Academica*. En vanlig invändning mot skeptikern är att trosföreställningar är nödvändiga i det praktiska livet. Montaigne tar fasta på hur Cicero vänder på detta argument genom att påpeka att förhastade och obetänksamma slutsatser skadar vårt omdöme. Dogmatikern liknas således vid någon som tvingas klänga sig fast vid en klippa på vilken han kastats upp på av det stormande havets vågor, medan skeptikern är fri och oberoende, eftersom dennes förmåga att döma är intakt. Härmed skapar Montaigne en föreställning om mänsklig fulländning, som bygger på skeptisk *epoche*.

Med tanke på att en av antologins uttalade ambitioner är att bidra till en djupare förståelse av den moderna skepticisms framväxt, är det förvånande att perioden före Montaigne lämnas helt därhän. Viktiga renässansskeptiker som Gianfrancesco Pico della Mirandola, Agrippa von Nettesheim och Francisco Sanches nämns till exempel endast i förbigående. Det är inte utan att man undrar om det fortfarande är föreställningen om en "pyrrhonistisk kris" som spökar.

Lorenzo Casini

Svante Nordin, *Ingemar Hedenius: En filosof och hans tid*. Stockholm: Natur och Kultur, 2004. 563 s. Pris 298 kr. inb. ISBN 91-27-09915-6.

En gång levde i Uppsala en svensk tänkare vid namn Ingemar Hedenius (1908–82). Han var professor vid stadens universitet i ämnet praktisk filosofi under åren 1947–73. Han skrev uppmärksammade essä- och debattböcker, vari han gick till stormis mot svenska kyrkan, dess biskopar, diverse kristna föreställningar och teologin i allmänhet. Också den akademiska världen – inte minst dess filial i hemstaden – ordensväsendet, kungahuset och en del annat ur det konservativa skafferiet utsattes för hans obarmhjärtiga nagelfarande. Professorn hade även en konstnärlig ådra, som kom till uttryck i verksamheter som att skriva dikt och kortprosa, blåsa tvärflöjt och spela piano. Ifråga om skönlitteraturen var han synnerligen beläst. Flera av tidens stora författare var f. ö. hans personliga vänner: Harry Martinson, Gunnar Ekelöf, Johannes Edfeldt, Jan Fridegård, Rabbe Enckell, Gunnar Björling, Stina Aronson, Tage Aurell. Den person som under många år stod honom allra närmast var essäisten och kritikern Knut Jeansson. Dennes maka Tora Dahl tillhörde även hon umgänget, men efter Knuts död 1958 komplicerades relationen till Hedenius. Och när Dahl senare började publicera en självbiografisk romansvit, där varken Knut eller makarna Hedenius slapp undan en kritisk granskning, bröts kontakten.

I den viktiga bok som Hedenius utgav 1949, *Tro och vetande*, hette det att filosofen för egen del hämtade sin intellektuella moral ur maximen ”att inte tro på något som det inte finns några förnuftiga skäl att anse vara sant”. Med andra ord grundade han verklighetsuppfattning och moral enbart på vad en handfast vetenskap hade att förmedla. Vad därutöver var, var av ondo. Förnuft och empiri var orienteringsredskap nog.

När Tingsten lämnat chefredaktörsstolen på DN och en av de två nya chefredaktörerna – Olof Lagercrantz – oinskränkt härskade över kultursidan, förändrades gradvis tidningens publicistiska profil. Lagercrantz var en känslomänniska med farliga svängningar i sitt lynne. En balanserad och genomlysande betraktelse ena dagen kunde nästa dag ersättas av våldsamt och passionerad uttelse. Hedenius hade svårt för denna lynnighet.

Hans egen personlighet var annorlunda beskaffad. Tingsten hade också varit lynnig och impulsiv, men i hans fall hade det ändå funnits ett slags konsekvens i utbrotten. Lagercrantz var oförutsägbar. Och när 1960-talet gick över i sin senare hälft, hade andra vindar börjat blåsa. De socialistiska fanfarnerna gjorde sig märkbara också på borgerlighetens flaggskepp. DN blev forum för tongivande debattörer med annan politisk uppfattning än den borgerliga. Hedenius radikalism framstod plötsligt som nattstånden. Vem orkade diskutera ordensväsen eller episkopala förnumstigheter, när amerikanska B 52:or vräkte bomber över Nordvietnam dag och natt? Här kunde man verkligen tala om ett skifte i opinionsläget.

Hedenius kom till Uppsala 1926. Efter en glädjelös tillvaro som medioker skolgosse kunde den unge studenten nu för första gången i livet uppleva sig fri att trampa egna vägar. I läkarhemmet vid Östermalmstorg i Stockholm hade en konventionell kristen tro över-skuggat hans tillvaro. Någon revoltlust hade likväl aldrig hetsat den unge mannen till gensägelser, även om han i tidiga år blivit klar över den skriande motsättningen i de vuxnas liv mellan bekännelse och faktisk handling. Som abiturient hade han likafullt bestämt sig för att läsa till präst. Men dessförinnan ville han studera grekiska. Till elementarkursen hörde att läsa Markusevangeliet och Platons *Sokrates försvarstal*. Mötet med Platon blev omvälvande. Hur obetydlig verkade inte *Nya testamentets* evangelist vid sidan av den helenske tänkaren. Platon utmärktes av nobless och hög angelägenhet. Den kristne skribenten framstod som skäligen torftigt ställd mot Platons breda register. Den unge Hedenius hade inte svårt att träffa sitt val: hädanefter skulle han ägna sitt liv åt filosofin. Befrielsen från kristendomen hade skett utan några större vändor.

Av Uppsalafilosoferna blev det professorn i teoretisk filosofi, Adolf Phalén, som kom att bli den unge mannens starkaste inspiratör. Axel Hägerströms föreläsningar bevisade han då och då, men i djupare bemärkelse kom denne aldrig att påverka Hedenius tänkande. Uppsalafilosofin hade inneburit ett brott med all kvardröjande idealism från Boströms dagar. All metafysik var numera bannlyst inom de två filosofiämnen, och värdesatser utklasades som meningslös språklig materia. Värdeutsagor var intet annat än ateoretiska

satser, hette det. En hänsynslös och omutlig granskning av olika föreställningar, begrepp och språkliga vanor tillämpades numera vid de filosofiska seminarierna.

Hedenius visade sig äga talang för denna verksamhet, även om det skulle dröja ett halvår innan han började begripa delar av de teoretiskt avancerade föreläsningarna för Hägerström och Phalén. I sinom tid tenterade han för Phalén och uttryckte önskan om att fortsätta till licentiaten. Phalén avrådde med tanke på de bistra framkomstmöjligheterna för en licentiat eller en disputerad i något så exklusivt som filosofi. Ändå uttryckte Phalén sin glädje, om kandidaten Hedenius ville fortsätta. Förutsättningar saknades nog inte. Hedenius har i efterhand påtalat betydelsen av detta ordsäfte: ”Ofta har jag tänkt på detta samtal som avgjorde min framtid. För första gången i mitt liv hade en person som jag beundrade visat mig någon uppskattning.”

Men läget förändrades i all hast när den 47-årige Phalén hastigt avled 1931. Sedan filosofiska sektionen vid Uppsala universitet inte kunnat enas kring någon av de två sökande – Anders Karitz och Gunnar Oxenstierna – utlät sig konsistoriet och inkompetensförklarade båda kandidaterna. Ärendet gick nu vidare till ecklesiastikministern Arthur Engberg, som fermt utnämnde Karitz, uttalad motståndare till Uppsala filosofin. Hedenius gode vän Oxenstierna hade vid olika tillfällen framfört kritik mot Hägerström. Sannolikt hade Hägerströms gamle elev Engberg lånat sitt öra åt vad gamle magistern haft att säga om den uppnosige Oxenstierna. Och så blev det i stället den aldeles omöjlige Karitz som fick professuren i teoretisk filosofi! För Hedenius återstod bara att framlägga sin avhandling vid Lunds universitet, eftersom den paranoide och livsfarlige Karitz utgjorde en konstant osäkerhetsfaktor. I april 1936 försvarede Hedenius sin avhandling *Sensationalism and theology in Berkeley's philosophy*. Einar Tegen var preses och fakultetsopponent var Torgny T. Segerstedt. Respondenten erhöll efter en del parlamentering i betygsnämnden det eftertraktade betyget ”Med beröm godkänt”. Till att vara docent i ämnet praktisk filosofi vid Uppsala universitet förordnades Hedenius i april 1938. Inte så litet av intrigerande hade föregått utnämningen. Karitz hade enständigt motsatt sig Hedenius docentur, men ett förord av Hägerström hade

sannolikt avgjort saken. Anloppt mot en professor kunde nu börja, men däremellan kom ett världskrig.

Under 30-talets senare år hade Hedenius alltmer börjat avlägsna sig från Uppsala filosofin. Han höll fast vid uppfattningen om värdesatsers meningslöshet, det som populärt gick under benämningen ”värdenihilism”. Men i övrigt fjärmade han sig från åtskilligt av det som Hägerström och Phalén stått för. I stället hämtade han nu impulser för sitt tänkande från den anglosaxiska världen. G. E. Moore, Bertrand Russell, C. D. Broad, Susan Stebbing, J. Wisdom och andra representanter för den logiska empirismen inom Cambridgeskolan, liksom logisk-analytiska filosofer som Ludwig Wittgenstein och Rudolf Carnap, hade öppnat perspektiv mot nya sätt att filosofera. Gode vännen och kollegan Anders Wedberg, som under formativa år studerat i USA, hade gjort honom uppmärksam på vad som fanns att lära på detta område. Hedenius för rättsfilosofin banbrytande arbete *Om rätt och moral* (1941) hade i hög grad påverkats av brittiska tankegångar, särskilt av Moore och Russell.

Under kriget var Hedenius inkallad under sammanlagt 310 dagar. Vid det här laget fanns även en familj med tre barn att försörja. Hur skulle han bidra till familjens försörjning den dag det sexåriga docentstipendiet löpte ut? En möjlighet gavs, när Karitz skulle gå i pension 1946. Konkurrenten inför tillsättandet skulle dock bli svår. Bland pretendenter fanns bl. a. Konrad Marc-Wogau och Anders Wedberg. Efter uppslitande turer blev Marc-Wogau den som tog hem spelet. Rädningen för Hedenius kom året därpå, när Torgny T. Segerstedt lämnade sin professur i filosofiämnets praktiska del och tillträdde som förste professor i det nya ämnet sociologi vid Uppsala universitet. Hedenius blev den ende sökande till den vakanta stolen och utnämndes 1947. Från och med denna tidpunkt hade han en trygg plattform att verka från, även om det många gånger skulle komma att blåsa kring hans kateder. Men det var väl egentligen detta han traktat efter hela tiden. Under det dröjande tonfallet i hans diktion och det analytiska förhållningssättet i hans framtoning, gömde sig en utmanande, stundom hänsynslös, attentatsman. När *Tro och vetande* uppenbarade sig i bokklädorna två år efter hans professorsutnämning, hade han tagit steget in i den

offentliga debatten som väl ingen svensk filosof före honom. DN under Tingstens egid skulle erbjuda en viktig arena.

Swante Nordins biografi över Hedenius sammanfattar i breda drag den förargelseväckande filosofens liv. I utförliga referat av tankegångar och resonemang avspeglas de idéer som en gång satte sinnen i brand. Det märkliga är dock, att Hedenius som filosof efter utnämningen till professor egentligen inte utträttade något omvälvande inom sitt gebit. Hans håg låg åt annat håll: litteraturen, kulturdebatten och musiken. Naturligtvis färgades litteraturanmälningar, debattartiklar och essäer av det tänkande han utvecklat, men några uppseendeväckande nya landvinningar inom moral- eller konstfilosofi framträdde han knappast med. Belysande är t. ex. att han av DN:s kulturredaktör Per Wästberg 1976 erbjöds att skriva om John Rawls arbete *A theory of justice* (1971), men betackade sig. Förvisso uttryckte han sin förtjusning över att åter ha fått kontakt med den stora draken i Stockholm, efter att under Lagercrantz tid ha varit avsågad i många år, men numera orkade han inte längre med någon tung filosofi.

Måhända är det orättvist att nämna denna sak, men i någon bemärkelse reflekterar den Hedenius ointresse för andra tankeriktningar än dem han själv kände sig införstådd med. Marxism, thomism och existentialism hade han bara förakt till övers för. De riktningarna gjorde han f. ö. upp räkningen med redan i sin installationsföreläsning 1947. Hängivelsen åt förnuftet, tron på de tankeredskap som den moderna vetenskapen utverkat åt sig, var kärnan i hans budskap. I så måtto tillhörde han markberedarna för den svenska välfärdsstaten, dess materialism och dess värdeförtuning.

Nordins välskrivna och grundligt underbyggda bok om Hedenius har som under rubrik *En filosof och hans tid*. Det betyder att också åtskilligt annat än just filosofi avhandlas på sidorna. Såväl kulturklimatet som sådant som aktörerna och de olika skärmytslingarna skildras livaktigt. Kring mycket av det Hedenius skrev uppstod stridsglam och rabalder, inte sällan muntert uttryckt i upp-görelser med diverse motståndare. Faktum är att inte så litet av dessa drag avspeglar sig även i Nordins egen framställning.

Olof Hägerstrand

Vesa Oittinen, ed., *Spinoza in Nordic countries / Spinoza in Norden*. Helsingfors: Department of philosophy, University of Helsinki, 2004. 281 s. ISBN 952-10-1722-8.

Denna antologi med bidrag från en Spinoza-konferens 2002 i Helsingfors innehåller dels idéhistoriska bidrag om nordiska tänkare, samtida eller efter Spinoza (1632–77), dels bidrag från nutida nordiska forskare som behandlat Spinoza. Denna presentation kommer bara att beröra den första gruppen bidrag och kronologiskt och geografiskt följa Spinozas influenser.

Danmark. Naturvetenskapsmannen Niels Steensen (1638–86), som katolsk präst om döpt till Steno, brevväxlade bevisligen med Spinoza, som han träffat i Leiden. Olli Koistinen behandlar en oavslutad diskussion om kropp–själ-parallellism som de både börjat, men Spinoza inte besvarat. Koistinen uppdrag är att återge Stenos frågor och försöka besvara dem utifrån *Ethica* (1677) och sin egen forskning om Spinozas metafysik. Hans framställning visar att dansken Steno missförstått Spinozas parallellism och trott att den förutsatte en interaktion. Men Spinozas substans med sina två attribut, det utsträckta och det tänkande, bygger på andra principer, som dock inte övertygar Koistinen. Stenos frågor tas upp, men lämnas obesvarade i texten, trots en strikt genomförd analys av Spinozas argument.

Den andre dansk som uppmärksammas är Carl Nicolai Starcke (1858–1926), som visserligen är i skuggan av lärofadern, giganten Harald Höffding (1843–1931), men som ändå haft betydelse, visar Manfred Walther. Starck presenterade Spinoza i ett nykantianskt och djupt tyskt idéklimat, på ett traditionellt sätt utom i ett: Spinozas judiskhet. ”Spinoza ist der jüdische Prophet in moderner Gestalt mit dem ganzen starken und freien Gerechtkritsgefühl., das sich in so hervor-rangendem Masse bei den besten Repräsentanten des jüdischen Volkes [sic!] findet” (109), skriver Starcke. Walther ser bakom Starckes tanke en mängd förklaringar, som Walther själv utvecklat i en rad texter med hänvisning till Hermann Cohen, snarare än den okände danske nykantianen.

Sverige. Thomas Thorild (1759–1808) hann med mycket, visar Carola Häntsch i sitt bidrag om den stridbare svensken, som blandade in Spinoza och mycket annat i sin enor-

ma produktion av system och tankar, känslor och poesi. Mellan 1778 och 1788 skriver Thorild om Spinozas politiska traktat och metafysik. Gemensamt för svensken och holländaren är deras problem med ett rent matematiskt kosmos och individens frihet och fel. Hon tar hjälp av såväl Ernst Cassirer som Stellan Arvidsson och Anders Karitz för att bringa reda i de thorildska ordmassorna och influenserna. Hans panteism, utvecklad i huvudverket *Archimetria* (1799), var ett slags förnuftets matematik, menade han. Cassirer såg mest egensinnigt virrvarr, men Häntsch försöker visa att Thorild hade ett system, även om det var influerat under *Sturm und Drang*-tiden i Greifswald, där spinozisten Peter Ahlwardt orsakat rabalder i akademien och teologin femtio år tidigare. Thorild tar Spinoza till hjälp i ett angrepp på Kant, hävdar Häntsch, men det blir oklart vad Thorild egentligen vill. Förutom strida.

Finland. Wilhelm Bolins (1835–1924) spinozism presenteras av redaktören Vesa Oittinen utifrån Bolins vänskap med Ludwig Feuerbach. Bolins avhandling om viljans frihet 1868 visar på hur Spinoza lett honom till en klarare tilltro till fri vilja och rationellt leverne än vad Feuerbach mäktat. Men Bohlin var ingen spinozist fullt ut, utan kritiserade Spinozas individuppfattning, bl. a. med utgångspunkt i Hegel och Fourier. Oittinen försvarar tanken på en solidarisk självbevarelsesdrift hos Spinoza utifrån sin egen forskning och den samtida fransmannen Alexandre Matheron. Efter ett intressant avsnitt om Bohlins föreläsningar i statslära 1870 utifrån bl. a. Machiavelli och Spinoza, presenteras Bohlins verk *Spinoza: Ein Kultur- und Lebensbild* från 1894. Fritänkaren Spinoza, "ein Heros der Gedankenfreiheit", lyfts fram på bekostnad av systembyggaren och filosofen.

Norge. 1900-talets ende nordiske filosof som inspirerats av Spinoza är Arne Naess (1912–). Kari Väyrynen analyserar de spinozistiska dragen i Naess ekosofi. Romantikens tyska tänkare hade liknande naturuppfattningar, men vad som skiljer Naess från dem är hans rationalistiska rekonstruktion av Spinozas metafysik som en bro till hans praktiska filosofi, i synnerhet affektlärans teori om *conatus*, som för Naess är en självrealisering. "Alla levande varelser försöker realisera sig själva [...] vår maximala självrealisering är beroende av deras för vi har potential till att se alla levande varelser som del av oss

själva", skriver Naess (116). Väyrynen är inte helt övertygad om att Spinoza låter sig göras till ekosof.

Nordisk universitetsfilosofi under sent 1800-tal innehöll en diskussion om psykofysikparallellism, där Spinoza var en självklar referens, visar Carl-Göran Heidegren. Höfding var anhängare, medan professorskollegan i Köpenhamn, Kristian Kroman (1846–1925), och finländaren Thiodolf Rein (1838–1919) var skeptiska till denna *Duplizismus*. Heidegren gör en idéhistorisk analys av tidens tendenser, som ger god relief till argumenten. Avslutningen får Vitalis Norström stå för, som sammanfattade läget 1916 med bedömning: att Höfding och parallellismen hade stått stilla och kört fast. Igor Kaufmann gör slutligen en bibliografisk exposé över hur de skandinaviska spinozisterna (de ovan nämnda) översattes och introducerades i Ryssland mellan 1840 och 1920, framförallt i uppslagsverk.

Jan Sjunnesson

Riccardo Pozzo, ed., *The impact of Aristotelianism on modern philosophy*. Washington, D. C.: The Catholic University of America Press, 2004. xvi + 336 s. Pris 70 doll. inb. ISBN 0-8132-1347-9.

Den västerländska lärdomens historia under perioden från 1100-talet fram till den så kallade nya tidens början kan till stor del läsas som historien om receptionen, vidareutvecklingen och kritiken av Aristoteles skrifter. Men även om den moderna vetenskapens framväxt ledde till ett undergrävande av Aristoteles auktoritet, så innebar den inte slutet för det aristoteliska tänkandets verkningshistoria. Detta framgår tydligt av antologin *The impact of Aristotelianism on modern philosophy*, som bygger på en serie föreläsningar hållna hösten 1999 vid The Catholic University of America, där tretton forskare ombads belysa inflytandet från Aristoteles hos bland andra Galileo, Leibniz, Rousseau, Kant, Hegel, Nietzsche, Husserl, Heidegger, Wittgenstein och Gadamer.

Edward P. Mahoneys inledande bidrag erbjuder en orientering över olika förhållningssätt till Aristoteles filosofi under senmedeltiden och renässansen. Ett tema representeras av försöket, inte minst genom humanismens

inflytande, att lyfta fram den ursprungliga Aristoteles. Antonino Poppi följer upp detta spår genom att göra reda för hur Jacopo Zabarella, som var verksam vid universitet i Padua under 1500-talets andra hälft, försökte återupprätta vad han betraktade som Aristoteles egentliga uppfattning om vetenskaplig metod.

I "The influence of Aristotle on Galileo's logic and its use in his science", som är ett av bokens mest intressanta bidrag, visar William A. Wallace hur denna metod genomsyrar hela Galileos vetenskapliga gärning. Ett drygt år före sin död skrev Galileo i ett brev till Fortunio Liceti att han hade varit en sann efterföljare till Aristoteles under hela sitt liv. Detta påstående ter sig svårbegriplig i ljuset av den information som står att finna i den moderna utgåvan av Galileos samlade skrifter, och var under 1900-talet föremål för mycket diskussion.

Nyckeln till gåtan står att finna i ett antal tidiga manuskript, i vilka Galileo ger prov på att vara väl bevandrad i aristotelisk logik. Ett av manuskripten innehåller till exempel omfattande analyser av Aristoteles läror om bevisföring och avslutas med en förklaring av *regressus demonstrativus*. Det mellanliggande momentet i denna metod hade Zabarella beskrivit som "en mental undersökning (*examen*) av den föreslagna orsaken". Wallace noterar att termen *examen* är latinets motsvarighet till grekiskan *peira*, som i sin tur är roten till latinets *periculum*, som betyder test. Galileos bidrag till denna i grunden aristoteliska metod var att göra konsekvent bruk av *periculum* i sina försök att fastställa orsaken till det undersökta fenomenet.

Zabarellas inflytande lyfts fram även i "Kant on the five intellectual virtues", där Riccardo Pozzo bland annat visar hur Kants förståelse av begreppen "dialektik" och "analytik" i *Kritik der reinen Vernunft* (1781) är i grunden aristotelisk. I början av 1700-talet stod den aristoteliska filosofin fortfarande i centrum för undervisningen i Königsberg, och vid Fridericianum, den skola där Kant studerade från 1732 till 1740, var undervisningen i logik starkt influerad av Zabarella. Ett verk som Kant torde ha läst och inspirerats av är Paul Rabes textbok i logik, *Dialectica et analytica* (1703). Även Kants uppfattning om att logik varken är vetenskap (*epistêmê*), som Christian Wolff menade, eller konst (*technê*), vilket var Johann Heinrich Lamberts åsikt,

utan en *organon*, bygger enligt Pozzo på den aristoteliska tradition som går tillbaka till Zabarella.

Flera av artikelförfattarna fäster, i likhet med Pozzo, vikt vid den roll som de fem intellektuella dygderna, som Aristoteles avhandlar i sjätte boken av *Nikomachiska etiken*, spelat inom den moderna filosofin. Alberto Ferrarin och Richard Cobb-Stevens uppehåller sig vid hur Hegel respektive Husserl tillägnat sig den aristoteliska läran om förnuft (*nous*). Stanley Rosen och Enrico Berti tar däremot upp frågan om hur Heidegger och Gadamer värderat Aristoteles uppfattning om att visdom (*sophia*) står högre än klokhet (*phronesis*). Bertis slutsats är att Heidegger understryker den teoretiska visdomens företräde hos Aristoteles för att kunna avfärda denna uppfattning och samtidigt på ett förtäckt sätt tillägna sig dennes praktiska filosofi. Gadamer strävar däremot efter att följa Aristoteles, men givet att han värderar den praktiska kunskapen högre försöker han med orätt att tillskriva denna uppfattning även till Aristoteles.

Daniel O. Dahlstroms försök att finna paralleller mellan den anda som genomsyrar Wittgensteins grammatiska undersökningar och vissa drag i Aristoteles lära om *nous* kan på förhand tyckas väl långsökt, inte minst med tanke på att Wittgenstein lär ha hävdat – inte utan viss belåtenhet – att han inte läst ett ord av Aristoteles! Dahlstroms jämförelse av Aristoteles och Wittgensteins uppfattning om filosofins natur bidrar emellertid till att visa varför Aristoteles förblivit en viktig referenspunkt inom filosofin ända fram till våra dagar.

Genom att erbjuda i viss mån nya infallsvinklar utgör flera av de tretton uppsatserna givande och stimulerande läsning. *The impact of Aristotelianism on modern philosophy* kan varmt rekommenderas till alla som intresserar sig för den moderna filosofins utveckling.

Lorenzo Casini

David Williams, *Condorcet and modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. xi + 306 s. Pris 75 doll. inb. ISBN 0-521-84139-9.

Titeln till trots utgör professor Williams bok knappast något inlägg i diskussionen om upplysningens relation till det moderna projektet. Fokus ligger helt på 1700-talskontexten. An-

satsen är dessutom mer deskriptiv än problematiserande. Det är mångsidigheten, den tematiska bredden i Condorcets samhällsengagemang som lyfts fram, snarare än intentionsdjupet. Texturvalet är omfattande, om än ej uttömmande. Enligt Williams finns Condorcets naturrättsliga idéer utspridda i ”inte mindre än nittioåttio essäer, proklamationer och traktater”. Av dessa analyseras ett fyrtiotal. De dagspolitiska skrifterna – pamfletter, debattinlägg, lagförslag och utredningar – ägnas därvid lika stort utrymme som de mer genomarbetade verken.

Vi får följa Condorcets utveckling som politisk tänkare och aktör, från 1700-talets fysiokratiska reformförsök till revolutions-tidens dramatiska turbulens. Syftet är att belysa det spänningsfyllda och samtidigt fruktbara förhållandet mellan de högstämda visionerna och vardagspolitikens konkreta praktik. I det inledande kapitlet skildras Condorcets remarkabla karriär. Berömmelsen när han som ung matematiker valdes in i franska vetenskapsakademien, hur han med Turgot som mentor involverades i politiken. Att han redan på ett tidigt stadium skisserade sin sociala matematik, som i sannolikhetskalkylen såg instrumentet för samhällets perfektionering. De republikanska sympatierna, som växte sig allt starkare efter den amerikanska revolutionen, och hur hans idéer radikaliserades i demokratisk riktning under franska revolutionen.

Avstamp tas sedan i Condorcets naturrättsliga konception, en värdegrund fast förankrad i ”förnuftets eviga lagar”. Men detta förnuft har i sin tur en grundval, då det låter sig härledas ur sinnligheten. Människan föds inte förnuftig, hon blir det i en process som utgår från det känslomässiga, sensibiliteten. Condorcet kombinerar sin matematiska rationalism med en sensualistisk människosyn, som betonar kontinuiteten mellan det fysiska och det moraliska, och själva dynamiken i de mentala processerna. Förnuftet är inte statiskt, det har en genealogi. Det är såsom kännande behovsvarer, kapabla att lida och plågas, som människorna slutit sig samman och civiliserats. Med detta synsätt är förnuftet blott ett instrument i behovstillfredsställelsens tjänst, en förlängning av den sinnliga kapaciteten. Hur man från denna partikulära utgångspunkt kan höja sig till en universalistisk ståndpunkt problematiseras emellertid ej i professor Williams analys.

I alla fall kunde Condorcet med denna moraliska kompass hålla en rak kurs och utan förbehåll argumentera för olika diskriminerade gruppers mänskliga rättigheter. Bokens intressantaste kapitel (5–7) skildrar Condorcets insatser för kvinnosaken, för de svarta slavarnas frigörelsekamp, för religiösa minoriteter som hugenotterna och för en humanare kriminalpolitik. I samtliga dessa frågor framförde Condorcet inte bara kritik mot förtryckande strukturer, utan också konkreta förslag om hur man kunde komma tillrätta med problemen. Liksom Voltaire ansåg han att religiös mångfald var den bästa garantin för samhällsfred. Om alla sekter tolererades, kunde ingen helt dominera scenen. Och varken kvinnornas eller slavarnas underordning kunde försvaras med hänvisning till samhällsnyttan. De mänskliga rättigheterna var i sin okränkbarhet och universalitet överordnade alla nyttohänsyn, helt enkelt ej förhandlingsbara.

Men sist och slutligen, menar Williams, var Condorcet en pragmatisk realpolitiker. Man kunde lösa de politiska problemen på samma vis som de matematiska. Sannolikhetskalkylen var instrumentet, användbart i alla lägen, antingen det gällde pensionsreformer, skattereformer eller demokratiska röstningsförfaranden. Denna tes tycks mig något problematisk, eftersom Williams aldrig klargör exakt vilken innebörd han lägger i termen pragmatism. Om han därvid åsyftar en åskådning som gör det sanna och det goda till en funktion av nyttan, blir det svårt att se hur detta går ihop med Condorcets allt annat än relativistiska kunskapssyn och moraluppfattning. Och om han endast har den politiska praktiken i åtanke är pragmatiker nog inte den lämpligaste beteckningen, med tanke på hur föga taktisk och kompromissbenägen Condorcet var.

Som Williams själv visar i sin framställning, kolliderade ju Condorcets naturrättsliga grundhållning ideligen med de politiska realiteterna. När han 1792 skulle till att presentera sin demokratiska skolreform ställde sig kriget i vägen. Och i frågan om kvinnlig rösträtt måste han backa för att överhuvud taget få medverka vid utarbetandet av 1793 års demokratiska konstitutionsförslag, ett förslag som för övrigt ratades av jakobinerna. I samband med processen mot Ludvig XVI förordade Condorcet en fällande dom, samtidigt som han av principiella skäl motsatte sig

dödsstraffet, en inopportun hållning som skulle rendera honom fiender såväl bland rojalisterna som bland republikanerna. Det faktum att slaveriet 1794 avskaffades i den franska kolonin Saint-Domingue (sedermera Haiti) var inte heller Condorcets förtjänst, utan berodde endast på militärstrategiska överväganden.

Williams gör en poäng av kontinuiteten i Condorcets tänkande, den sociala ingenjörskonstens universella tillämpbarhet. Men fixeringen vid sannolikhetskalkylen skymmer sikten för komplexiteten i Condorcets föreställningsvärld, hans tendens att kombinera motstridiga tankeströmningar som till exempel rationalism och sensualism. Så bortser Williams också nästan helt från Condorcets pedagogiska reformplaner, som enligt Kintzler stred mot den sociala ingenjörskonstens utilistiska logik. Så länge Condorcet omfattade den gängse synpunkten om rösträtt baserad på egendomsinnehav dög den sociala ingenjörskonstens metoder mer än väl för hans syften. Men när han ville bredda rösträtten blev skolan själva huvudinstrumentet för samhällets demokratisering. Ingenjörskonsten ensam kunde inte åstadkomma undersåtarnas omvandling till autonoma medborgare.

Ambitionen att låta Condorcets mindre kända skrifter komma till tals är förvisso sympatisk. Vad boken vinner i bredd förlorar den emellertid i koncentration. Inget försök görs att rangordna de olika skrifterna; allt

tillmäts samma vikt. Condorcets berömda skiss över människoandens framsteg blir i denna framställning närmast en parentes, som omnämns på blott ett tiotal av bokens drygt trehundra sidor. Tillvägagångssättet vittnar mer om historisk dokumentationsiver än om idéhistorisk begreppsanalys. Framställningen skulle också ha vunnit i klarhet med en stramare disposition. Som det nu är blir det många upprepningar, och ordningsföljden kapitlen emellan förefaller tämligen godtycklig.

Själva upplägget är inte heller särskilt läsvänligt. För varje delproblem som avhandlas – inställningen till kyrkan, kvinnosynen, de ekonomiska idéerna osv. – gör författaren nedslag som täcker i princip hela perioden från 1770-talet till 1790-talet. Det blir lite omständligt. Om och om igen står man på ruta ett med den unge Condorcet, vars levnadsbana man än en gång skall traska sig igenom. Som framgår av förordet publicerades hälften av kapitlen ursprungligen i artikelform, vilket kan förklara bristen på helgjutenhet. Med dessa kritiska anmärkningar vill jag dock ingalunda förringa bokens värde. Det är en genomlärd publikation i ett angeläget ämne som författaren åstadkommit. För den som vill orientera sig i Condorcetforskningen kan den fungera som en utmärkt utgångspunkt, inte minst genom de välmatade fotnoterna och den fylliga litteraturförteckningen.

Christine Quarfood

Samhällsvetenskap

Mattias Legnér, *Fäderneslandets rätta beskrivning: Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2004. 287 s. ISBN 951-583-112-1.

En omhuldad genre under 1700-talet var ortsbeskrivningen. För eftervärlden har Linnés resor i de olika landskapen stått som typexemplet. Men ortsbeskrivningen var mer omfattande och diversifierad än så. Om denna genre och dess relation till fäderneslandet handlar Mattias Legnérs avhandling i historia, tillkommen vid Stockholms universitet, försvarad vid Gotlands högskola och utgiven i Helsingfors.

Ortsbeskrivningen, topografin, har hittills mest varit ett intresse för lokalhistoriker och behandlats styvmoderligt av den akademiska forskningen. Förutom några artiklar inskränker sig den modernare forskningen till Maria Adolfssons doktorsavhandling i etnologi (2000). Det är därför ett mycket välkommet tillskott till topografins historia som Legnér lämnat.

Legnér ställer sig syftet att ”fördjupa förståelsen av hur fäderneslandsbegreppet betraktades och användes under 1700-talet” (19). Materialet är ortsbeskrivningar publicerade under åren 1701–1800. Det är dissertationer från universiteten, monografier och tidskriftsartiklar. Han frågar sig hur gen-

ren utvecklades kvantitativt och innehållsmässigt, hur betydelsen av beskrivningarna motiverades, hur fäderneslandet faktiskt beskrevs samt vilka identifikationer som kommer till uttryck i materialet. Betoningen skall ligga på lokala och regionala beskrivningar, men ett kapitel ägnas också åt Eric Tunelds svenska geografi.

Legnér finner, i motsats till vad tidigare forskning antagit, att den antikvariska Ortsbeskrivningen inte ersattes av en ekonomisk vid mitten av 1700-talet, och att genren som helhet inte avtog mot slutet av seklet. Genom att granska också tidskrifter finner han att genren, mätt i antalet beskrivningar, ökade fram till 1740-talet, för att sedan plana ut på en jämn nivå med fyrtiotalet beskrivningar per decennium. De ekonomiska beskrivningarna ökade efter 1740, men kom aldrig att ersätta de antikvariska, som förblev livskraftiga seklet ut. Från samma decennium ökade också antalet svenskspråkiga beskrivningar, utan att antalet latinspråkiga, dvs. dissertationer, avtog. I en bilaga förtecknar Legnér 309 Ortsbeskrivningar för den undersökta perioden.

Motiveringarna för beskrivningarna finner Legnér vara dels att ge ungdomen kunskap om fäderneslandet, dels att skänka ära åt detsamma. Det fädernesland som beskrevs var det lokala: en stad, en församling, ett landskap. Fram till 1740-talet dominerade de antikvariska beskrivningarna. Normen var att tyda ortens namn, bestämma dess ålder, beskriva dess läge och klimat. Därtill skulle representativa byggnader – rådhus, gymnasier, kyrkor – ingående beskrivas, stadsprivilegier återges samt längder över ämbetsmän publiceras. Historiska händelser, ruiner eller lämningar efter forntida monument skulle framhåvas. En mytbildning baserad på ortens höga ålder och historiska betydelse gav en grund för identifikation med orten och i förlängningen fäderneslandet i stort. I dessa beskrivningar hade de ekonomiska näringarna föga plats. Från 1740-talet lanserades nationellt ett mera nyttoinriktat ideal, som gav avtryck i form av ekonomiska Ortsbeskrivningar, många gånger skrivna på svenska. I dessa lades större vikt vid ortens näringar, dess handel och hantverk, jordbruk, grödor och redskap. Men många beskrivningar var såväl historiska som ekonomiska; gränsdragningen är inte enkel.

Identifikationen i beskrivningarna var riktad mot den beskrivna orten, ofta känslösamt

uttalad när det rörde den egna födelseorten. Men vare sig det rörde antikvarisk eller ekonomisk beskrivning, gjordes försök att knyta orten till det större, nationella sammanhanget, till dess historia och maktelit.

Legnérs avgränsningar förefaller mindre övertygande. När han börjar 1701, så utesluts Daniel Juslenius trendskapande avhandling om Åbo, *Abo vetus et nova*, ventilerad i Åbo 1700. Den omfattande förteckningen över beskrivningar reser också frågor. Många av de antikvariska dissertationerna utgick från kloster, slott eller borgar; alla dessa har uteslutits, trots att de i samtiden ofta sågs som topografiska. Men också rent ekonomiska saknas, som C. F. Bergmans svenskspråkiga dissertation om Vadsbo härad 1759. Samtidigt undrar man vad Frölichs avhandling om de västgötska lagmännen (1769) har i förteckningen att göra. En ytterligare komplikation är att Legnér inte har markerat vilka beskrivningar han ser som antikvariska respektive ekonomiska; man saknar därför möjlighet att kontrollera eller modifiera hans beskrivning av förhållandet mellan dessa inriktningar.

Undersökningen är begränsad till i samtiden publicerade beskrivningar. Detta är förstäligt, med tanke på den materialrikedom som finns i arkiven. Legnérs motivering är att beskrivningarna skall ingå i ett offentligt samtal; men är det relevant när syftet är fäderneslandsbegreppets och identifikationernas utredande? Fäderneslandsbegrepp och identifikation finns även i det då otryckta (senare har mycket av detta tryckts).

Genom uteslutandet av det otryckta, så utelämnas ur historien det kanske största svenska Ortsbeskrivningsprojektet, det som initierades av Sven Wilskman i Västergötland 1749 och vidarefördes av hans systerson Gabriel Tidgren på 1780-talet. Detta projekt resulterade i kring hundra originalbeskrivningar av församlingar och städer, vilka sedan lades till grund för P. E. Lindskogs beskrivning av Skara stift i fem delar (1811–15).

Gabriel Tidgren, professor i Åbo, var också författare till den anonyma plan för sockenbeskrivningar som trycktes i *Åbo Tidningar* 1782, och som Legnér i sin utförliga behandling av planen tillskriver Henrik Gabriel Porthan. Men redan samtiden visste att Tidgren var författaren, även om man i Finland sedan gärna velat tillskriva hemmasonen Porthan författarskapet. Sedan 1960-talet är

det klart utrett, framför allt av Stig Appelgren i hans licentiatavhandling (som Legnér har i sin referenslista), att Tidgren var författaren. Denne recensent har också funnit Tidgrens egenhändiga utkast till planen.

Trots det uttalade syftet lyckas inte Legnér nöjaktigt problematisera hur fäderneslandsbegreppet användes. Till viss del torde detta bero på att han, med ”bristande latinkunskaper” (32), inte kunnat tillgodogöra sig kopplingen tillbaka till *patria*-begreppet. *Patria* var för de antike såväl den trängre hembygd där man föddes, som den större, politiska enhet där man hade sin verksamhet. Såväl födelseprovinsen som den romerska republiken var för Cicero hans *patria*, som han väluttaligt skildrar i *De legibus*. För 1600-talets svenska akademiker var det naturligt att på liknande sätt skilja mellan *communis patria* och *propria patria*, det gemensamma, större och det egna, mindre fäderneslandet. Begreppet foster- eller fädernesland torde vara ett översättningslån, som redan från början haft med sig denna dubbelhet. Därför kunde topograferna använda sig av termer som *patria* eller fädernesland, vilket språk de nu valde, både om hemorten och det svenska riket. Att det begreppslika innehållet i termerna kunde variera förefaller nästan ha setts som en fördel, inte en nackdel; glidningen i innehåll från ricket till riket, garanterade att man uttryckte sin rikstillhörighet också när man hyllade hemorten. Detta, som kanske är tydligast i de latinska dissertationerna, försvinner oftast i de sentida översättningarna till svenska, där *patria*, utifrån sitt begreppslika innehåll, många gånger översätts med såväl hembygd som fädernesland.

Dessa invändningar till trots, så är Legnér att gratulera. Han har presterat den bästa skildring vi har av denna hittills väldigt negligerade genre. Hans kapitel om Tunelds och Hülphers beskrivningar, där vi också får ta del av hur de växte fram och mottogs, är exemplariska. Det är att önska att fler forskare upptäckte vad den topografiska litteraturen kan säga om det förlutna.

Benny Jacobsson

Per Wisselgren, *Samhällets kartläggare: Lorénska stiftelsen, den sociala frågan och samhällsvetenskapens formering 1830–1920*. Stockholm: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2000. 380 s. Pris 278 kr. inb. ISBN 91-7139-488-5.

Ett historiens triangeldrama utspelar sig på sidorna i Per Wisselgrens avhandling *Samhällets kartläggare*. I antagonistens roll befinner sig den ”sociala frågan” – den samhällsproblemens hydra som frambesvors under 1800-talet och påstods hota den rådande samhällsordningen. Protagonisterna består av en liten grupp socialt medvetna och engagerade människor ur den svenska medelklassen, som utgjorde eller flockades kring den Lorénska stiftelsen och var fast beslutna att möta detta hot. I rollen som ”hjälpare” uppträder de moderna samhällsvetenskaperna, vilkas institutionalisering stiftelsen kom att befördra och ta i anspråk för sin kamp.

Beskrivningen låter aningen svepande, men är i sak korrekt. Det som utgör utgångspunkten i Wisselgrens avhandling är två konstateranden. Det första: att det under loppet av 1800-talet uppstod något som kom att benämnas den ”sociala frågan”. Fattigdomen, osedligheten, flytningen, emigrationen, arbetarrörelsens organisering och kvinnornas emancipationssträvanden, för att bara nämna några samhällsföreteelser, kom att bli föremål för problematisering, anta formen av ”frågor” i det offentliga samtalet och kräva omedelbar lösning. Den ”sociala frågan” fungerade som en paraplybeteckning för dessa till synes disparata företeelser, som samtidigt dock betraktade som ett tämligen homogent fenomen. Det andra konstaterandet: att det under senare hälften av samma period skedde en markant ökning i produktionen av samhällligt vetande, ett vetande som tog sig nya former och successivt kom att anta skepnaden av den institution som vi idag känner som samhällsvetenskapen, eller *socialvetenskapen*, som Wisselgren själv väljer som beteckning.

Hur skall man då förstå förhållandet mellan dessa två storheter och deras samtida uppdykande på den historiska scenen? Med stöd i den internationella forskningen formulerar Wisselgren följande grundantagande, som utgör studiens utgångspunkt: ”Den svenska samhällsvetenskapens formering under decennerna kring sekelskiftet kan förstås som ett ’svar’ bland flera andra på den ’sociala frågan’ vilka tillsammans bidrog till det moderna Sveriges framväxt.” Men hur kan man då studera denna dialektiska process? Vilket studieobjekt krävs för att övervinna klyftan mellan den ”sociala frågan” å ena sidan och samhällsvetenskaperna å den andra? Det är

här som Wisselgren har stött på guld i källmaterialådern: den Lorénska stiftelsen.

I december 1885 avled Viktor Lorén, endast 28 år fyllda. Han var son till en förmögen bryggare i Göteborg, men hade vikt sitt liv åt den "sociala frågan" och åt socialvetenskapliga studier. Redan tidigt hade han vidtagit mått och steg för att se till att hans påbörjade gärning inte ändade med hans egen bortgång. Han hade samlat fem vänner och bekanta kring sig, som alla delade hans intressen och sociala engagemang: författaren Anne Charlotte Leffler, matematikern Sonja Kovalevsky, nationalekonomerna Johan Leffler och David Davidson samt medicinprofessorn Axel Key. Dessutom efterlämnade han ett kapital på drygt 100 000 kronor och, viktigast av allt, ett testamente. Enligt detta skulle de fem vännerna förvalta hans arv i stiftelsens form, en stiftelse med uppgift att befrämja socialvetenskapen och understödja vetenskapliga undersökningar av den "sociala frågan".

Det är just denna Lorénska stiftelse som är Wisselgrens primära studieobjekt – den förmedlande punkt som öppnar upp för en operationalisering av hans grundantagande och möjliggör en närgående studie i mänsklig skala av den svenska samhällsvetenskapens etablering. Eller som den preliminära syftesformuleringen lyder: "Att med den Lorénska stiftelsens som empirisk utgångspunkt belysa och diskutera samhällsvetenskapens formering i Sverige mot bakgrund av den sociala frågan."

Med detta sagt fortsätter Wisselgren med att i avhandlingens inledningskapitel skissera de teoretiska perspektiv som tjänat som utgångspunkt för studien. Fundamentala är en socialkonstruktivistisk syn på kunskap och ett vetenskapssociologiskt angreppssätt för att analysera denna kunskaps förutsättningar. I sammanhanget urskiljs även de tre analytiska nivåer som studien kommer att röra sig mellan. Den övergripande *diskursanalysen* kommer att kompletteras med *begreppsanalytiska* inslag när så krävs. Till detta läggs ett *aktörsorienterat perspektiv*, där stiftelsen kommer att betraktas både som en samling individuella aktörer och som en enda kollektiv aktör i sin verksamhet med att förvalta Loréns arv. Det är utifrån dessa teoretiska bestämmningar som Wisselgren sedan presenterar ett vidgat, men samtidigt preciserat, syfte: att studera "den socialvetenskapliga diskur-

sens formering med hänsyn till dess förutsättningar; yttre former och idéinnehåll."

Kapitel två fungerar som ett slags historisk bakgrundsteckning, där den "sociala frågan" som historiskt begrepp ställs i centrum. Här väljer Wisselgren att inte använda sig av den inom ämnet så omhuldade systematiska och diakrona översikten som presentationsform. Istället ramar han in frågans utveckling under perioden 1830–1900 genom att låta två engagerade medborgare komma till tals. Den ena är Erik Gustaf Geijer, som får representera det svenska 1830-talets liberala uppbrottsid; den tidsperiod då företeelser som exempelvis fattigdom, fylleri och osedlighet problematiserades, länkades samman och kom att formuleras som den "sociala frågan". Den andra rösten tillhör sociologiprofessorn Gustaf Steffen, som befann sig i andra ändan av tidsspannet. Hans tid får representera den "sociala frågans" mognadsålder, kännetecknad av samhällshälsvetenskapernas formering och etableringen av den moderna socialpolitikens första institutioner.

Utifrån denna inramning diskuterar Wisselgren den sociala frågans tidliga utsträckning, dess kontinuitet och inre struktur, men gör även en rad egna positioneringar i förhållande till forskningsläget. Han betonar frågans kontinuitet och koherens under tidsperioden, vilket innebär att de "delfrågor" som den bestod av blir av mindre intresse för den egna studien. Samtidigt poängterar han närheten mellan samhällsvetenskapens formering, den sociala frågan och den Lorénska stiftelsens verksamhet, som sammantagna uppfattas som ett "led i en historiskt utdragen diskursiv formering". Därigenom markerar Wisselgren avstånd till två typer av studier på området: dels monografier över individuella sociala problem, dels de disciplinärt inriktade studierna över samhällsvetenskapens etablering.

I kapitel tre ges en internationell utblick. Här redogör Wisselgren först kortfattat för den "sociala frågans" uppkomst och utveckling på kontinenten. Därefter beskrivs två organisationer för socialpolitiska reformer, den tyska Verein für Socialpolitik (1872) och den engelska Fabian Society (1884). Syftet med att ta upp dessa mer berömda motsvarigheter till den Lorénska stiftelsen är att skapa en fond mot vilken stiftelsens verksamheter och "hållning" skall framträda tydligare. Dessutom etableras förutsättningarna

för en mer systematisk komparativ studie längre fram i avhandlingen.

Det fjärde kapitlet är biografiskt orienterat och beskriver Viktor Lorén, hans testamente och dess tillkomsthistoria. Samtidigt som denna del utgör själva förutsättningen för den vidare analysen, framstår kapitlet som utformat utifrån en biografisk och kartläggande ambition; att redogöra för en tidigare inte uppmärksammas entreprenör på de sociala reformernas och samhällsvetenskapernas område.

I kapitel fem tas själva "iscensättandet" av testamentet upp till behandling, och därmed är de analytiska inslagen betydligt mer framträdande än i föregående kapitel. Den principiella frågan kan sägas gälla relationen mellan idé och praktik. Eller mer konkret: förhållandet mellan det Lorénska testamentets tämligen vaga stipulationer och den konkreta verksamhet som det gav upphov till. Den femhövdade skara som utgjorde stiftelsens styrelse var inte – och kunde inte heller vara – några passiva förvaltare av det Lorénska arvet. Tvärtom innebar arbetet med att tolka testamentet, överväga alternativ, göra val och styra och övervaka verksamheten att en praktik etablerade – i viss mån bortom Loréns ursprungliga intentioner och inom räckhåll för andra, ibland motstridiga, intressen.

Efter en genomgång av styrelsens utseende och förändringarna i sammansättningen av den, där ledamöterna endast framträder i egenskap av individuella aktörer, övergår Wisselgren till att betrakta dem som en enda kollektiv aktör. Det är i detta sammanhang som begreppet *socialt nätverk*, men även Ludwig Flecks begrepp *tankekollektiv* och *tankestil*, kommer till användning. Wisselgren ägnar ett tämligen stort utrymme åt att rekonstruera detta nätverks finare trådar, såväl geografiskt som socialt, och åt att påvisa dess betydelse för verksamheten. Den stora behållningen ligger dock i att Wisselgren på ett övertygande sätt argumenterar för att stiftelsen bör betraktas som ett individualiserat tankekollektiv. Detta görs genom att han i analysen dels närmar sig ledamöterna individuellt, utifrån deras egna livsöden, intressen och strävanden; dels positionerar dem utifrån deras gemensamma klassmässiga tillhörighet. Till detta adderas det som Wisselgren benämner deras "hållning" i tidens politiska och sociala frågor och de offentliga arenor på vilka de var verksamma. Genom denna ma-

növer urskiljer Wisselgren inte bara dem som ett tankekollektiv. Han lyckas även isolera beståndsdelarna i den tankestil som utgjorde kollektivets fundament: en liberal och reformvänlig, men "socialt nedåtriktad" tankestil.

Efter det att Wisselgren i föregående kapitel har presenterat förutsättningarna för stiftelsen går han i kapitel sex och sju över till de praktiker som utgjorde dess existensberättigande. I kapitel sex redogör han för föreläsnings-, föredrags-, och biblioteksverksamheten. Speciellt är biblioteksavsnittet intressant, kanske eftersom den visionäre Viktor Lorén själv närde en favoritidé om ett ambulande bibliotek – som våra dagars bokbussar – som så att säga kunde söka upp den bildningstörstande på plats. Idén kom dock inte att förverkligas. Istället redogör Wisselgren för turerna kring upprättandet av det Lorénska biblioteket, som istället kom att bli ett mer renodlat forskningsbibliotek, samt undersöker dess innehåll och användning. I denna del analyseras även bibliotekets geografiskt-innehållsiga sammansättning. Wisselgren påvisar hur den "kunskaopens geografi" som biblioteket representerade hade sin tyngdpunkt i Tyskland. Detta avspeglade rimligtvis en utbredd uppfattning om den tyska nationens framskjutna ställning när det kom till att närma sig och söka lösa den sociala frågan med fast vetenskaplig mark under fötterna. Samtidigt bekräftas Wisselgrens tidigare resultat, då han framhållit den betydelse och det inflytande som Verein für Socialpolitik hade på den Lorénska stiftelsen och dess utformning.

I kapitlets avslutning återfinns även ett resonemang om hur stiftelsens utåtriktade verksamhet förhöll sig till andra typer bildningsverksamhet, i exempelvis Stockholms arbetarinstitutioner och Stockholms arbetareförenings regi. Resonemanget är principiellt viktigt, då Wisselgren här pekar ut väsentliga skillnader mellan olika former av bildningsverksamhet, vilkas gemensamma nämnare bestod i att de uppträdde ungefär vid samma tidpunkt. Dessa skillnader hade blivit än tydligare om arbetarrörelsens verksamhet – byggd på självorganiseringens och självbildningens grund, och med en tydligare kollektiv, politiskt handlingsinriktad profil – hade fått ett större utrymme. Som fallet är nu kan ändå vissa slutsatser bekräftas, bland annat genom att resonemanget accentuerar den specifika tankestil som Wisselgren tidigare har urskilt.

I kapitel sju är det istället den av stiftelsen understödda forskningsverksamheten som ställs i centrum. Speciellt uppehåller sig Wisselgren vid de sociala undersökningarna som utgjorde kärnverksamheten. Dessa antog oftast formen av kartläggningar över enskilda samhällsproblem och kom att publiceras i stiftelsens skriftserie. Här väljer Wisselgren att endast analysera ett fåtal av dessa skrifter, som sammanlagt uppgick till sjutton, ett urval som motiveras med utrymmesbrist. Detta till trots är Wisselgrens analys som skarpast i detta kapitel, och de resultat som presenteras är både omfattande och högtintressanta. Med utgångspunkt i tre enkla grundfrågor – Vem utförde undersökningarna? Vad studerades? Hur genomfördes de? – studerar han det enskilt mest väsentliga i stiftelsens verksamhet: det vetenskapliga mellanled som band samman problematiseringen av ett givet socialt förhållande och det per definition politiska, reformerande handlingsutrymme som undersökningarna öppnade upp för och legitimerade.

Att verksamheten präglades av den tidens naturvetenskapliga ideal – det rörde sig utslutande om empiriska, kvantifierande, klassificerande undersökningar, som sökte det generella eller idealtypiska – är föga förvånande. Vad som är mer intressant med dessa undersökningar är att *de uteslöt vissa typer av analyser* och syftade till vissa *typer av resultat*. Sökandet efter kausala förklaringsgrunder och lagbundenheter i de sociala förhållandena eller historiseringen av de rådande förhållandena i syfte att finna orsakerna bakom dem – det som i händerna på en Marx eller Engels utgjorde politiskt sprängstoff – tycks ha fått ge vika för en mer precis, begränsad, men samtidigt politiskt funktionell analys. Den syftade kort sagt till att uppenbara de rådande missförhållandena *i form av vetenskapligt garanterade fakta*. Tanken var, får man anta, formulerad utifrån ett idealistiskt förhållningssätt, dvs. att denna uppenbarelse i sig var tillräcklig för att mobilisera en politisk vilja till att avhjälpa missförhållandena.

Det är när Wisselgren sammanför forskningsverksamhetens konkreta utformning med den socialvetenskapliga forskningens politiska aspekter som det blir riktigt intressant. Resultatet blir att han påvisar undersökningarnas radikalitet och emancipatoriska potential, samtidigt som han belyser de be-

gränsningar som fanns inbyggda i den vetenskapliga verksamheten; en verksamhet som syftade till att producera en viss typ av samhälligt vetande, formulerat utifrån en speciell ideologisk position och efterfrågat i ett specifikt syfte. Samtidigt är det i detta sammanhang som Wisselgrens socialkonstruktivistiska och vetenskapssociologiska perspektiv verkligen kommer till sin rätt, när de sammanfogas med analysen, ”sätts i arbete” och på ett mycket givande sätt börjar producera resultat. Det är därför som en utvidgad och fördjupad studie av de sociala undersökningarna i stiftelsens regi, de som inte rymdes inom ramen för avhandlingen, skulle vara mycket välkommen.

I kapitel åtta är det den akademiska institutionaliseringen av samhällsvetenskaperna på svensk mark som tas upp till behandling. Det som står i förgrunden är just den Lorénska stiftelsens svåröverskattade betydelse i den process som ledde fram till att tre av stiftelsens förmånstagare – Gustaf Steffen, Gustav Cassel och Knut Wicksell – vid sekelskiftet 1900 kom att bekläda varsin professur i ämnena nationalekonomi och sociologi. Det som Wisselgren påvisar i kapitlet är just stiftelsens medvetna satsning på dessa tre personer, som förenades av att samtliga hade naturvetenskaplig grundskolning, utmärkte sig genom ett socialt engagemang och närmade sig samhällsvetenskapen via nationalekonomiska studier. Stiftelsens bidrag till deras karriärer sammanfattar Wisselgren med ordet ”omskolning”, något som framförallt skedde genom de resestipendier som stiftelsen beviljade. Det var dessa som möjliggjorde de längre utlandsstudier som krävdes för att tillägna sig den samhällsvetenskapliga skolningen, i en tid då dessa ämnen saknade fast institutionell grund i Sverige och där de intresserade ofta var hänvisade till att bli autodidakter.

Att denna satsning utgjorde en medveten strategi från stiftelsens sida råder det knappast någon tvekan om. Framförallt bör den ses i ljuset av att stiftelsens verksamhet redan från första början var tidsbegränsad. Enligt testamentet skulle de fonderade medlen spenderas inom loppet av femtio år, helst snabbare än så. Den nya inriktningen på att befördra institutionaliseringen av dessa discipliner vid akademien och föra fram kandidater som delade stiftelsens syn på den ”sociala frågan” bör uppfattas som en förlängning – med an-

dra medel – av det Lorénska uppdraget. Stiftelsen upphörde också med sin verksamhet precis efter det att Gustaf Cassel hade tillträtt sin professur 1903.

Det sista av de nio kapitlen fungerar som en sammanfattning av de tidigare delresultaten, samtidigt som dessa återigen tas upp till diskussion i en mer sammanhållen form. Detta sker utifrån de övergripande frågeställningarna, och inkluderar bland annat en historisk värdering av stiftelsens insatser. Detta arbete betecknar Wisselgren som ”förmedlande och överbyggande”, och däri låg också stiftelsens historiska betydelse: att framförallt slå broar över klyftan mellan den ”sociala frågan” och de tidiga försöken på svensk mark att underkasta frågan en vetenskaplig behandling. Därigenom kom stiftelsen att verka i ett utrymme mellan det privata och offentliga, det politiska och vetenskapliga. Men detta brobyggande betydde också att mindre, men betydelsefulla, spångar uppfördes mellan enskilda engagerade medborgare, verksamma inom olika verksamhetsfält, och mellan akademiska företrädare och ”fria” intellektuella. I en tid då de flesta av de samhällsvetenskapliga och socialpolitiska institutioner som vi idag tar för givna inte hade etablerats, var denna gärning desto mera betydelsefull.

Samtidigt innehåller kapitlet ett försök att närmare bestämma vad som förenade dessa aktörer – socialt, ideologiskt, intellektuellt – och situera dem i ett bestämt historiskt och geografiskt sammanhang. Utifrån de tidigare positionsbestämningarna och i förhållande till kollektivets sammansättning och den tankestil som präglade det, närmar sig Wisselgren Antonio Gramscis begrepp ”organiska intellektuella” som en rimlig beteckning på den Lorénska stiftelsens ledamöter, dess medarbetare och förmånstagare. Till sist återvänder Wisselgren till det internationella perspektiv som skisserats i kapitel tre och presenterar en mer utförlig komparation mellan den Lorénska stiftelsen och de två närmast liggande utländska organisationerna, Verein für Socialpolitik och Fabian Society.

Därmed är avhandlingens egentliga undersökning avslutad, men denna följs av en ”framåtblickande” epilog. Denna omfattar närmare fyrtio sidor, sträcker sig över ett halvsekel och bör nog snarast betecknas som ett utkast till vidare forskning på den svenska socialpolitikens och samhällsvetenskapernas

arena, som med ett icke ringa mått våld presats in i epilogens form.

Vad Wisselgren gör är inget mindre än att diskutera hur vidare forskning på området skulle kunna se ut om den byggdes upp kring de innovationer på det socialas område som såg dagens ljus under första hälften av 1900-talet: statliga institutioner (Socialstyrelsen, Socialinstitutet, Socialdepartementet), formellt politiskt fristående organisationer (CSA, Centralförbundet för socialt arbete), samhällsvetenskapliga discipliner och enskilda entreprenörer. Men frågan gäller också förhållandet mellan den tidsperiod som Wisselgren själv behandlat och den period från sekelskiftet 1900 fram till efterkrigstiden, som han nu skisserar. Här sammanförs metodologiska, teoretiska och historiografiska frågor: Hur skulle en operationalisering av en sådan brett upplagd studie se ut? Hur kan man inkludera det spänningsförhållande mellan fråga och svar, problem och lösning, som utgör den teoretiska utgångspunkten i hans egen avhandling? Hur kan man betrakta frågan om kontinuitet mellan dessa två tidsperioder? Hur är det möjligt att skriva en socialvetenskapernas historia, som inte beskärs av anakronistiskt formulerade disciplinränder? Wisselgren ger inga bestämda svar på dessa frågor – fyrtio sidor är långt ifrån tillräckliga för en sådan uppgift. Diskussionen kan istället sägas vara av heuristisk karaktär: den söker generera nya frågor, som kan tjäna som utgångspunkt för den vidare forskningen, eller presentera mycket preliminära svar på de avväganden som en forskare på området kommer att ställas inför.

Jag hoppas att det framgått att *Samhällets kartläggare* är utmärkt avhandling. På samma sätt som Lorénska stiftelsens forskningsstipendiater just framstod som ”samhällets kartläggare”, antar Wisselgren gestalten av den tidiga svenska samhällsvetenskapens kartograf. Mot de förras närgångna inventering av arbetarhemmens mörkaste vrår (bokstavligen talat!), svarar Wisselgrens undersökning av den bildade medelklassens sociala engagemang, där även de mer dunkla sidorna av verksamheten – nepotism, småkurenhet, jakten efter ekonomisk vinning och ett stänk antisemitism – har sitt givna utrymme. Där de förra ägnade stor möda åt att ringa in samtidens sociala problem, ägnar Wisselgren ett motsvarande utrymme till att bestämma från vilken position och i vilket syfte dessa

människor talade. Men han går längre än så. Den stora behållningen ligger i att han på ett övertygande sätt påvisar nödvändigheten av att studera samhällsvetenskaperna i ett bestämt sammanhang – inte som ett historiskt aggregat av samhälligt vetande, som genom en slump formerar sig till vetenskap – utan som ett konstruktivt, genomgripande svar på historiska förändringar, som omformulerats till en samhällets ödesfråga. Framförallt visar han *hur* detta sker på praktikens vardagliga nivå, i ett samfällt agerande av en handfull aktörer.

Om jag närmade mig den idealistiske Viktor Lorén med samma skepsis som jag upplever när jag läser om de filantropiska borgarfruarnas besök på ett arbetarhem i Vita Bergen i Strindbergs *Röda rummet* (1879) – ”Finns det några behövande arbetare här?” – har *Samhällets kartläggare* definitivt fått mig att ta en företeelse som den Lorénska stiftelsen på betydligt större allvar. Genom Loréns livsgärning och stiftelsens betydelse för formeringen av de vetenskapliga discipliner som tillhör vår tids främsta producenter av samhälleligt vetande, har Wisselgren på sitt sätt jävat Jan Myrdals berömda ord: ”Liberal, alltså! Inte ens effektiv när han har rätt!”

Tony Gustavsson

Per Wästberg, *Axel Hirsch: Folkbildare och filantrop*. Stockholm: Norstedts, 2002. 406 s. Pris 308 kr. inb. ISBN 91-1-301122-7.

De klassiska folkbildarna önskade avskaffa klassfördomar och bygga bryggor över de klyftor som skilde olika samhällsklasser åt och göra alla delaktiga i kulturvärdena. Man ville bilda de breda lagren med anspråk på att göra folk till ”bättre människor”, vilka borde lösas ur den hotfulla, anonyma massan och därmed bli självständigt tänkande och skötsamma individer. Till dem vilkas gärning studerats hör exempelvis Anton Nyström, Ellen Key, Oscar Olsson, Rickard Sandler, Carl Cederblad, Torsten Fogelqvist och Alf Ahlberg. Axel Hirsch (1879–1967) låter sig väl inpassas i detta sällskap.

Tidigt kom Hirsch att intressera sig för folkbildningsfrågor. Under sina studentår i sekelskiftets Uppsala blev han aktiv medlem i den radikala studentföreningen Verdandi, bekant för sin stora folkbildningsinsats, och

var samtida med Anton Blanck, Torsten Fogelqvist, Erik Hedén och Axel Johansson. ”Föreningen Verdandi blev för Axel vägen ur det småaktiga och lågsinnade, det vulgära och yvigt nöjeslystna. Där fann han klart förnuft, hjälpsamhet, engagemang i andra människors öden”, konstaterar Per Wästberg i sin biografi. Till grund för hans framställning ligger ett urval av Hirschs texter, dagböcker, brev och muntliga källor, inte minst Wästbergs egna vittnesmål (Hirsch var Wästbergs morfars kusin). Biografen kan betecknas som ”traditionell” i den meningen att den sträcker sig ”från vaggan till gravan” och att både privatliv och verk ges utrymme.

År 1903 tog Hirsch en fil. kand-examen med inriktning mot litteraturhistoria, och övervägde att fortsätta med en licentiat under Henrik Schücks ledning, men lämnade de akademiska studierna (långt senare blev han hedersdoktor). Perioden 1904–11 axlade Hirsch redaktörskapet för *Folkbiblioteksbladet* och var ledamot av Folkbildningsförbundets överstyrelse. I nämnda blad skrev han flitigt litteraturöversikter, recensioner och personhistoria, samtidigt som hans kunskaper om de sociala frågorna och den svenska fattigdomen fördjupades. Hirschs vänskap med G. H. von Koch, redaktör för *Social Tidskrift* och en verklig mångsysslare på det sociala området, ledde till att Hirsch 1909 knöts till Svenska fattigvårdsförbundet, vilket 1925 bytte namn till Svenska fattigvårds- och barnavårdsförbundet. Han var verksam där i fyrtio år i egenskap av sekreterare, redaktör för förbundets tidskrift samt direktör 1925–36.

Långt före Lubbe Nordström reste Hirsch runt i Fattigsverige. Socialpolitik är inte bara en angelägenhet för staten, påpekade filantroperna. I egenskap av fattigvårdsman eller inofficiell socialinspektör bistod Hirsch hjälpbehövande; han besökte, ibland oaviserat, ålderdomshem och barnhem, utövade tillsyn och kontrollerade, t. ex. maten och hygienien. Hirsch kom till insikt om den avsevärda klasskillnaden när han rörde sig bland de fattiga i Stockholm, bland förtryckta arbetare, bland stinkande soptunnor och sviktande trappor, och han såg barnen, trasiga, smutsiga och bleka, spela brännboll med dasslock.

Wästberg berättar om Hirschs bidrag till socialvårdens utveckling och allmänt om tidens folkbildningssträvan. Lika utförligt behandlas släkten Hirsch och den porträtterade

des uppväxt och identitet. Hirsch tillhörde en av de gamla svensk-judiska släkterna, en mycket förmögen sådan. Fyra år gammal blev han moderlös. Liksom fadern, ingenjören och arkitekten Oscar Hirsch, blev sonen medlem i en mängd hjälpföretag och stiftelser. Och i likhet med fadern gjorde han betydelsefulla insatser inom Mosaiska föreningen i Stockholm.

Axel Hirsch var antisionist; han beklagade sionismens politisering av judendomen, ambitionen att göra den judiska kulturen till en territoriell fråga. Enligt honom skedde detta på bekostnad av den arabiska befolkningen i Palestina, som hade en okränkbar rätt till sitt land. Hirsch befarade att den sionistiska inställningen kunde leda till ökad antisemitism, och önskade i stället ”att judarna skulle sprida sig över världen och integreras såsom han själv och hans släkt hade gjort”.

Hirsch bodde i Stockholm och var en ensamstående, bildad borgare, som intresserade sig för människor och livets detaljer, gillade handlingens män och därför läste biografier, memoarer och reseskildringar. I bokhyllan stod samlade verk av Strindberg, Heidenstam, Per Hallström, Karlfeldt och Fröding, men favoriten var Hjalmar Söderberg. Nära vänner var Henrik Schück och Isaac Grünewald. Hirsch beundrade journalister, inte minst Torgny Segerstedt, Torsten Fogelqvist och Ture Nerman. Hans livs stora kärlek hette Ellen Afzelius, dotter till Ivar Afzelius, konservativ riksdagsledamot och ledamot av Svenska Akademien. Hirsch bildade dock aldrig familj och förblev ogift.

Hirschs tankevärld tecknas i stort och man urskiljer tidstypiska drag. Wästberg karakteriserar Hirsch som socialliberal, kulturidealist, radikal humanist, moralist, framstegsivrare, utilist, rationalist och icke-religiös. Det är tydligt att Hirsch företrädde ett medborgarbildningsideal och en reformistisk linje, även om hans civilisationskritik tedde sig måttfull. ”En rå kapitalism var honom lika

fjärran som en dogmatisk socialism. Han såg ingen polaritet mellan ökad penningmängd och bildning, mellan tekniska framsteg och kultur”, poängterar Wästberg. Han föredrog dialog och samtal framför partipolitiskt käbbel, kunde tänka sig att kompromissa i sakfrågor och förstod att skynda långsamt. Om än pragmatiskt lagd och verksam i nuet omhuldade han kulturarvet och hade ett drag av gammaldags skönhetsdyrkan. Viktor Rydberg föll i god jord, men Hirsch var ingen romantiker eller högstäm idealist.

Axel Hirsch var mångmiljonären som ägnade hela sitt liv åt social verksamhet, i det avseendet var han unik. Han arbetade livet igenom utan ersättning och tog aldrig emot ett arvode för en artikel eller ett föredrag. När han avled 1967 uppgick hans aktieportfölj, i dagens penningvärde, till cirka 140 miljoner kronor. Huvuddelen av tillgångarna gick till allmännyttiga ändamål: offentliga inrättningar, museer, stiftelser och akademier. Hans liv och generositet kunde ha tagit sig andra och mindre storsinta uttryck. Vad drev honom? En viktig drivkraft torde ha varit den humanistiska bildningskontext vari Hirsch ingick, därvid starkt inspirerad av Nathan Söderblom och dennes paroller om att folkundervisning och social rättvisa låg i linje med evangeliets bud.

Per Wästberg har skrivit om en person och en tid som icke längre är – en tid då bildning var ett självklart mål med en lika självklar mening, då det ansågs legitimt att fostra folk och bibringa dem kunskaper, en numera svunnen bildningstradition med ett pregnant kulturbegrepp. Demokratin var fortfarande behäftad med ett innehåll, var inte bara en enkel röstprocedur. Wästbergs bok är detaljrik, elegant och livfull i skildringen av utgångskretsar, kulturgestalter och stockholmsmiljöer. Den är också ett värdefullt bidrag till forskningen kring svensk folkbildning och filantropi.

Ingmar Lundkvist

Naturvetenskap

Henrik Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering 1890–1945*. Nora: Nya Doxa, 2004. 585 s. Pris 318 kr. inb. ISBN 91-578-0436-2.

De tekniska högskolornas och ingenjörernas roll i det samlade forsknings- och utbildningssystemet historiska utveckling får allt större och välförtjänt behandling i svensk lärdomshistorisk forskning. Utan anspråk på fullstän-

dighet kan insatser av Boel Berner, Arne Kaijser, Svante Lindqvist, Nils Runeby och Bosse Sundin nämnas. Henrik Björck har tidigare givit oss uppsatser och böcker i ämnet. Med boken *Staten, Chalmers och vetenskapen* visar han framgångsrikt att det förtjänar uppmärksamhet och, det måste redan här betonas, inte blott bland dem som räknar sig till kretsen av universitetshistoriker. I läsarens väg förs historiografiska reflektioner, begreppshistoriska exkurser och inplacering av det utbildningshistoriska ämnet i en bred social och politisk kontext.

Med en i alla goda avseenden tung volym tar Björck ett brett grepp om reformeringen av den högre tekniska utbildningen under ett halvt sekel, 1890–1945. I centrum för handlingen står det som i sinom tid skulle komma att bli Chalmers tekniska högskola, men i den långa linjens historia som skisseras får successiva utredningar och initiativ kring Chalmers relevans för utbildnings- och forskningspolitik. I synnerhet i den senare delen, analysen av forskningspolitisk formering, läggs nya perspektiv fram för oss. Årendet blir, som all god historieskrivning, revisionistiskt. Vår bild av en central politisk process nyanseras.

Utbildning var ett självklart och centralt politikområde under Sveriges övergång från agrarsamhälle till industrination, och allt vår tids tal om ”kunskapssamhälle” kan vid en jämförelse nästan kännas övermaga, i ljuset av fokusering och bred mobilisering kring utbildningspolitik och utbildningsinstitutioner under just den period som Björck behandlar. Politikens potential var, det kan nog konstateras, en annan vid denna tid, och brytningarna kring utbildningens roll generellt i samhället ideologiskt intressantare, något som boken ger tydliga uttryck för. I den sedvanliga dubbelheten mellan vad historien faktiskt innehåller och vad historikern framställer, så förmedlas till läsaren impressioner av en debatt med annan nerv, en annan och principiellt mer lödig kulturdebatt kring utbildning och bildning. Det är gott och inspirerande så!

Vad gäller den högre tekniska utbildningen mer specifikt, så har det i andra sammanhang visats hur intimt sammanvävd med olika faser i industrialiserings- och nationsformeringsprocessen denna varit. Och med den närläsning av ett rikt källmaterial som boken ger exempel på, får den komplexa väven av personella och organisatoriska aktörer ytterligare

relief och skärpa. Möjligen kan en läsare, obekant med de specifika förhållandena och med intresset kanske inställt snarare på nationella processer, känna sig överväldigad av detaljer ur den lokala kontexten, men det är en randanmärkning.

I detta myller av personer, diskussioner, lokala och nationella utredningar framträder bilden av en intressegemenskap kring ingenjörsutbildningarna. Mobiliseringen av intressen kring högre teknisk utbildning blir en del av Sveriges formering till en industrination, vars efterverkningar vi fortfarande lever inom. Men detta sker inom ramen för en mer generell politisk kraftsamling, där bland annat social- och utbildningspolitiska mål förs samman på ett sätt som är i högsta grad relevant till illustration av den långa linjens sammanvävning av olika politikområden. I denna reformistiska anda, där det stora, samlade greppet om samhällsinstitutioner är på väg att tas, blir den lokala kontexten så småningom otillräcklig. Nationella intressen tar överhanden. Chalmers inlemmas gradvis i en övergripande planering, där enhetlighet och långsiktiga produktionsmål snart ska komma att dominera.

Den sannolikt mest intressanta tesen att lyfta fram ur denna fresk rör framväxten av en övergripande forskningspolitik. 1940-talet har återkommande betonats som den period då de centrala initiativen togs. I formell och byråkratisk, utredningsteknisk mening må så vara fallet. Men *ex nihilo nihil*. Socialt, nätverksmässigt och kanske kulturellt förbereddes processen under avsevärt längre tid. I det sammanhanget menar Björck att Chalmers, eller i alla fall diskussionerna kring denna institution, var centrala för vad som skulle följa på det nationella planet, under internationella intryck. Och på så vis når berättelsen kanske sin fullbordan. Det lokala, praktiskt och långsiktigt verkande och det internationella, ideologiskt inspirerande har ingått förening.

I dessa dagar av förväntad eller reell sammanvävning av alla nivåer av intressen, i tider av moderna moden och samverkansspiraler, kan en sådan skildring, med full respekt för komplexitet och nyanser, tjäna syftet att erinra om en tid då behovet av nationell kraftsamling upplevdes som lika trängande som nu. Kanske kan vi också utvinna ett *memento* giltigt för dagens policy-makers. I relativa termer var sannolikt de steg som då kunde

tas så mycket mera terrängvinnande än dagens, men oavsett det skedde kraftsamlingen i en fruktbar interaktion mellan lokalt och nationellt, mellan olika professioner och grupper av aktörer. Moden i all ära – de måste förankras på alla nivåer.

Carl Magnus Pålsson

Alan Cutler, *Snäckan i berget: En berättelse om geologins grundare och upptäckten av jordens historia*. Sv. övers. Stockholm: Fahrenheit, 2005. 203 s. Pris kr. 287 inb. ISBN 91-975261-9-3.

Landskapet är ett arkiv över sin egen historia. För den som tillägnat sig en fruktbar läsart öppnar sig hisnande vyer bakåt. Stenformationer och jordlager, dalgångar och flodstränder, sediment och bergskedjor – allt blir texter att tyda för den läskunnige. Redan under antiken väckte förekomsten av skal från havsnäckor och musslor, inkapslade i berg och gruvor, eller fossiler, nedmyllade i åkermark på stort avstånd från hav och sjöar, uppseende. Hur hade dessa ting hamnat där? Var de att anse som framkallade av jorden själv, resultaten av ett slags naturens skämtlygne? Eller hade hav en gång funnits här, men dragit sig tillbaka? Den mosaiska syndaflodsberättelsen kunde ju i kristen tid ge förklaring. Problemet var bara, att dessa havsfossiler uppenbarade sig i de mest oväntade miljöer, i lager på lager. Bibeln talade ju bara om *en* väldig översvämning. Den som skulle komma med revolutionerande förklaringar till problemet var den danske naturforskaren Niels Steensen (1638–86). I den lärda litteraturen framträder han oftast under den latiniserade namnformen Nicolaus Steno.

Steno började som framgångsrik anatom och upptäckte bl. a. öronspottkörtelns utförsång, som förser munnen med saliv, blottlade tårkörtlarnas utförskanaler och undersökte tårarnas sekretion. Men hans anatomiska insatser rörde även hjärtmuskulaturen och hjärtats arbete. Som lärare vid Köpenhamns universitet undervisades han av den ryktbare Thomas Bartholin (1616–80), den forskare som tävlade med Olof Rudbeck om vem av de två som först upptäckte lymfsystemet. Mitt under pågående belägring av svenska trupper, lyckades Steno trassla sig ut ur den danska huvudstaden 1659. Han tog sig vidare till Nederländerna och Paris för att med tiden

hamna i Florens, där han fick beskydd av storhertigen av Toscana, Ferdinand II. År 1667 konverterade han till katolicismen och sökte sig till den stränga jansenismen. Ett årtionde därefter utnämndes han till biskop och apostolisk vikarie i Nordtyskland, med Hannover som verksamhetsområde. Men innan han gav sig teologin i våld, hade han hunnit framlägga epokgörande förklaringar om förekomsten av de där havsfossilerna, vilka gång efter annan givit upphov till så förbryllande förklaringar i den lärda världen.

I den anteckningsbok med hugskott och citat som Steno började föra i unga står bekräftande fynden av skal från havslevande varelser och märkvärdiga petrifierat på oväntade platser: ”Antingen har de blivit kvar där efter en gammal översvämning eller på grund av att havens botten långsamt har förändrats.” (Understrykningen är hans egen.)

Ett viktigt steg framåt mot en lösning av problemet togs på hösten 1666, då en vithaj som vägde 3 500 florentinska pund (1 300 kg) dragits upp på land vid toscanska kusten och klubbats ihjäl. Fiskens huvud skildes från kroppen och skickades till Florens, där det under storhertigens närvaro skulle anatomiseras av Steno. De tretton raderna med hajtänder satte Steno på spåret. Han visste att den franske läkaren och naturforskaren Guillaume Rondelet under föregående århundrade hade ägnat olika fiskarter nyfiken uppmärksamhet. Rondelet hade sett att just hajarnas tänder starkt påminde om de spetsiga stenar, som mången odalman fått upp i dagsljuset när han plöjt.

Mängder av sådana stenar – *glossopetrae* eller tungstenar – hade under århundraden förundrat vanligt folk. De såldes på gatorna som bot mot diverse krämpor. Mången höll för troligt att de ramlat ned från himlen, men eftersom ingen sett detta stenregn i dagsljus utgick Plinius från att det föll bara under mörka, månlösa nätter. Steno insåg genast, att dessa tungstenar var havsföremål på samma sätt som fossiler och musselskal. Litteraturen berättade om, att även i den egyptiska ökensanden återfanns lämningar av detta slag. Att ansluta sig till teorin att dessa ting bildats av marken själv blev alltmör omöjligt. Steno började inse, att samtliga dessa förbryllande fossil var rester av ett äldre skede i jordklotets historia. Han påbörjade inte bara stratigrafins som vetenskap, utan fogade även viktiga grundstenar till hela geologin.

Stenos öde är märkvärdigt både från vetenskaplig synpunkt och rent allmänt. Han gjorde viktiga upptäckter både inom anatomin och geologin, men hann även foga kristallografiska rön till en nymornad naturvetenskap. Han umgicks personligen med Thomas Bartholin, Baruch Spinoza, Gottfried Wilhelm von Leibniz och Francesco Redi. Ifråga om utformningen av Leibniz uppfattning om jordklotets historia utövade hans teorier ett avgörande inflytande. Problemet var naturligtvis ständigt den hämmande teologin och Bibeln. Här restes gång efter annan hinder som måste passeras. Inte minst verkade Stenos egen religiösa böjelse som komplicerande faktor. Men strävan efter vetenskaplig sanning tvingade honom att utforma nya och djärva hypoteser, samtidigt som brottandet med det gudomliga genomfördes på ett inre plan.

I Sverige har tidigare både Johan Nordström och Sten Lindroth ägnat Steno uppmärksamhet. Sven Stolpe har skrivit om honom som religiös person. Senast har den amerikanske geologen Alan Cutler ägnat dansken en inträngande och vitalt skriven studie i volymen *Snäckan i berget*. I all korthet ges här en utmärkt introduktion till en av de viktigaste vetenskapliga insatser som en skandinav någonsin bidragit med. Tiden, debatterna och kombattanterna skildras på ett utmärkt sätt i denna anspråkslösa bok. Man har länge diskuterat huruvida begreppet "revolution" vore befogat i samband med 1600-talets naturvetenskapliga genombrytningar. För den som tagit del av Stenos insatser ter sig svaret som givet. Alan Cutler påvisar med insikt och kraft, att begreppet "revolution" visst kan vara befogat för vad som då utfördes av den märkliga dansken Steno ifråga om geologi och anatomi.

Olof Hägerstrand

Karl Grandin, Nina Wormbs & Sven Widmalm, eds, *The science-industry nexus: History, policy, implications*. Sagamore Beach, MA: Science History Publications, 2004. xvii + 457 s. Pris 55 doll. inb. ISBN 0-88135-365-5.

The science-industry nexus består av föredrag och kommentarer från det 123:e Nobelsymposiet, "Science and industry in the 20th century", som arrangerades vid Kungl. Vetenskapsakademien i november 2002. Det är en antologi som behandlar relationer mellan vetenskap, teknik, industri, innovationer och forskningspolitik ur en mångfald humanistiska och samhällsvetenskapliga infallsvinklar; hur dessa komplexa relationer har utvecklats, förändrats och tolkats, och hur de skulle kunna förstås och beskrivas på nya och mer rättvisande sätt. Konceptualiseringen av relationerna i modeller såsom "Den linjära modellen", "Mode 2" eller "Triple Helix", liksom de problem som kringgärdar sådana abstraktioner om de tas som generella rätttesnören, utgör ett återkommande tema. Ett annat ämne som apostroferas är den vetenskaps- och teknikhistoriska forskningens till synes blygsamma inflytande över policyformulering och forskningspolitik.

Utöver en introduktion av redaktörerna och en avslutande sammanfattning av Håkon With Andersen är antologin indelad i sex delar, som bär rubrikerna: "Industrial research", "The industrialization of research", "Physics and chemistry of life", "Relating science and industry after the Linear Model", "Does history of science have policy implications?" och "Future histories of science and technology". Dessa mer eller mindre överlappande sektioner innehåller två eller tre kapitel vardera och avslutas i regel med en sammanfattande kommentar. Flera av texterna är skrivna av välrenommerade forskare inom vetenskaps- och teknikstudier – inklusive vetenskaps- och teknikhistoria – från Storbritannien och USA, men det finns också bidrag från andra europeiska länder samt ett från Venezuela.

Ur analytisk och historiografisk synvinkel är *The science-industry nexus* en bok i världsklass. I synnerhet de övergripande historiska och teorikritiska kapitlen, men också flera av de kronologiskt och geografiskt mer snäva fallstudierna, är mycket informativa och lärorika. Bland pärlorna vill jag särskilt framhålla Vivien Walshs eleganta genomgång av läkemedelsindustrins utveckling, "Paradigms in the evolution of life sciences research, and the changing structure of the innovation organization", Aant Elzingas klagande och kritiska undersökning av några av de modeller, teorier och begrepp som frekvent förekommer i dagens forskningspolitiska debatt, "The new production of reductionism in models relating to research policy", och Steven Shapins problematisering av föreställningen

att akademiskt tränade forskare – av värderingsmässiga skäl, i enlighet med Mertons så kallade CUDOS-normer – skulle ha haft svårigheter att passa in i industrins värld, ”Who is the industrial scientist?”.

Flera av bidragen talar till och kompletterar varandra, men författarna är samtidigt valda så att meningsskiljaktigheter mellan olika forskningsinriktningar tydliggörs. Till exempel argumenterar David Edgerton för att den linjära modellen är en uppfinning av sentida STS-forskare som aldrig har tagits på innovationsteoretiskt och forskningspolitiskt allvar, ”The Linear Model’ did not exist”. Även en av Triple Helix-modellens chefsarkitekter, Henry Etzkowitz, får komma till tals i ”The Triple Helix and the rise of the entrepreneurial university”. Antologin innehåller också ett kapitel av Peter Harper om insamling och arkivering av material efter samtida framstående vetenskapsmän, till gagn för kommande historisk forskning, ”Preservation and access issues in contemporary scientific archives”. Ett problem som här diskuteras rör hanteringen av elektroniska källor och arkiv, vilket förstås är ett angeläget ämne. Men givet konferensens övergripande tema hade det varit mer intressant om fokus, vad gäller bevarande av och tillgänglighet till forskningsmaterial, hade riktats mot industrins privata forskningsarkiv.

Frågan varför vetenskaps- och teknikhistoriska studier – liksom mycket annan STS-forskning – har så litet direkt inflytande över policyformulering och forskningspolitik behandlas främst av Jeff Hughes i ”The history of science, the public, and the ‘problem’ of policy” och dennes kommentator Helga Nowotny. Det är en viktig fråga då den ytterst handlar om status, relevans och instrumentell ”nytta”, men den är omöjlig att besvara på ett enkelt sätt. Beror det begränsade inflytandet på att de problem som humanister formulerar och beforskar mera påminner om interna ”puzzel” i Kuhns mening än om ”reella” problem? Beror det på att det är svårt att dra generella och normativa slutsatser utifrån de mikrokontextuella fallstudier som numera dominerar STS-fältet? Beror det på att STS-forskare är obenägna eller dåliga på att kommunicera sina resultat till andra än sina närmaste kollegor, att de drar sig för att sticka ut hakan och, för att använda en formulering av Gunnar Eriksson, ”kapslar in sig i sin egen självtriläcklighet”? Eller beror det

på att massmedier, politiker, forskningsfinansiärer och andra ”praktiker” är obenägna eller dåliga på att kommunicera med STS-forskare?

Det vore onekligen intressant att veta hur många som på till exempel NUTEK, VINNOVA, Näringsdepartementet och Stiftelsen för strategisk forskning har läst och begrundat *Science-industry nexus*. I alla händelser är det viktigt att hålla i minne, att det aldrig är självklart att ett visst forskningsresultat kommer till praktisk användning bara för att det är eller skulle kunna vara relevant för praktiker. Som både Hughes och Nowotny vidare understryker uppstår nya handlingsutrymmen inom policyområdet inte av sig själva, de måste skapas. Att det faktiskt är möjligt har inte minst Nowotny själv visat.

Christer Nordlund

Uwe Hoßfeld m. fl., eds, ”*Kämpferische Wissenschaft*”: *Studien zur Universität Jena im Nationalsozialismus*. Köln: Böhlau Verlag, 2003. 1168 s. Pris 154 euro inb. ISBN 3-412-04102-5.

Uwe Hoßfeld m. fl., eds, ”*Im Dienst an Volk und Vaterland*”: *Die Jenaer Universität in der NS-Zeit*. Köln: Böhlau Verlag, 2005. 258 s. Pris 20 euro inb. ISBN 3-412-16704-5.

Universitetet i Jena grundades som ett protestantiskt universitet 1558, och har sedan haft en växlingsrik historia. Under 1900-talet har först en nationalsocialistisk, sedan en kommunistisk diktatur satt sin prägel på detta universitet, varför dess historia också blir en studie i hur vetenskap och politik interagerat. Inför 450-årsjubileet år 2008 pågår arbetet med en ny översikt av vad som egentligen hände vid universitetet under 1900-talet. Tidigare historieskrivningar av den perioden, t. ex till 400-årsfirandet 1958 och 425-årsjubileet 1983, har varit alltför politiskt vinklade.

En av rektor initierad senatskommission arbetar sedan 1998 med uppgiften. Kommissionen består av en handfull historiker och vetenskapshistoriker, men dessa skriver inte allt själva utan använder sig dels av forskare från de flesta av universitetets tio fakulteter, dels av studenter som skriver magisterarbeten eller doktorsavhandlingar inom projektet. För att komma dithän har man utfört en

mängd specialstudier av epokerna 1900–29, 1930–45 och 1946–89. Man går grundligt tillväga. För tiden 1930–45, då nationalsocialisterna dominerade politiskt i Thüringen, kom år 2003 ett så kallat *Studienband*, dvs. en samling studier av olika aspekter av universitetets historia, och för den därpå följande epoken kommer två band att publiceras år 2006. För de 15 åren av nationalsocialistiskt styre finner man det lämpligt att bara producera ett band, men å andra sidan i stort format och omfattande 1168 sidor. Man kan bara hoppas att de två banden om den sovjetiska besättningszonen och DDR-tiden (DDR bildades 1949) är något mer lätthanterliga.

Boken om nazitiden, "*Kämpferische Wissenschaft*", är genom sin blotta storlek och vikt – den väger uppemot två kg – inte en bok man läser utan stabilt underlag, och sannernigen inte i sängen. Man behöver förutom en del *Sitzfleisch* ibland också något stadigt att hålla sig i när avgrunderna i den nationalsocialistiska högskolepolitiken öppnar sig. Redan bilden på bokens framsida får mig att reagera. Den är från 1930 och visar Adolf Hitler på besök vid universitetet. Hitler hälsas av omgivande folkmassor med uppsträckt högerhand. Är det inte lite väl tidigt? Nazisternas maktövertagande skedde ju inte förrän 1933. Thüringen, i vilket Jena är beläget, var dock "progressivt" i den meningen att nationalsocialisterna redan flera år tidigare kom att ha stort inflytande på politiken genom den vågmästarroll de fick efter valet i december 1929. Universitetet kom tidigt att ledas av nazister och fick sitt nuvarande namn, Friedrich-Schiller-Universität, år 1934. Tidigare hette det helt enkelt Thüringer Landesuniversität Jena. Weimar ligger nära, idag tar tågresan 17 minuter, och eftersom det redan fanns ett Goetheuniversitet i Frankfurt am Main, låg Weimars andre store son Schiller, som hade sommarhus i Jena, närmast tillhands.

En huvudfåra i redaktörernas inledande kapitel är förvandlingen, under nazisternas styre, av Jenas universitet från ett klassiskt universitet med humaniora som tyngdpunkt till ett naturvetenskapligt och framförallt rasbiologiskt centrum. För svenskt vidkommande är det intressant att notera att Hans F. K. Günther ("Rasse-Günther" kallad), som på 1920-talet tillbringade mycket tid i Skandinavien (hans fru var norska), 1930 blev professor i socialantropologi i Jena. Günther

hade bland annat bott i Uppsala och hållit föredragsserier på uppdrag av Hermann Lundborgs rasbiologiska institut. Han var språkvetare (doktor i filologi), men mest känd för sina populär- och pseudovetenskapliga böcker om rasbiologi, som gick ut i stora upplagor i den tyskspråkiga världen. Formellt var han inte ens behörig att söka professurer, eftersom habilitation och docenttitel saknades.

En professur gick trots det att ordna, även om det förekom motstånd mot utnämmandet. Motståndet från såväl universitetets rektor som dess högsta beslutande organ, senaten, hjälpte föga mot Thüringens nazistiske utbildningsminister, Wilhelm Frick. Denne kunde också stödja sig på ett uttalande av Adolf Hitler, som den 10 januari 1930 i Weimar föreslagit grundandet av ett institut för "rasfrågor och raslära" i Jena. Denna utnämningsspolitik fördes vidare under 1930-talet, särskilt sedan Fritz Sauckel 1932 inte längre bara var nazistpartiet NSDAP:s regionchef, eller *Gauleiter*, i Thüringen, utan också ställt sig i spetsen för en NSDAP-ledd delstatsregering. Han blev senare "Riksståthållare" för Thüringen, dvs. Hitlers ställföreträdare med mycket stora maktbefogenheter. Från 1930 till 1938 bildades tre nya universitetsinstitut med rasbiologisk eller rashygienisk inriktning, och under några år fanns i Jena fyra lärostolar i dessa ämnen. Författarna döper dem till "Rasfyrspannet" efter fyrspannet på Brandenburger Tor. Förutom Günther bestod det av zoologen Victor Franz, zoologen och antropologen Gerhard Heberer och idrottsmedicinaren och rashygienikern Karl Astel. Franz lärostol hade "ärftlighetslära" och Heberers "antropogeni" (människans evolution) i sina ämnesbeskrivningar. Lärostolarna benämndes alltså så att rasbiologin bredde ut sig över allt vidare områden, inom flera fakulteter.

Thüringen skulle utvecklas till ett *Muster-gau*, en nazistisk mönsterregion, och universitetet till ett "SS-universitet" direkt underställt *SS-Reichsführer* Himmler. All makt samlades hos universitetets rektor, och "Führerprincipen" infördes i april 1933. Universitetets traditionella, decentraliserade maktstruktur, med starka fakultetsstyrelser och en senat som högsta instans, slogs sönder. Den allsmäktige rektorn tillsattes av nazisterna. Från 1939 till 1945 var rashygienikern Karl Astel rektor. Detta fick direkta, praktiska

konsekvenser, inte minst inom medicinen. Raskhygien praktiserades som sterilisering och eutanasi – mördandet av ”livsovärdigt liv” i nazistisk terminologi. I Thüringen beräknas till andra världskrigets slut 16 000 män och kvinnor ha tvångsteriliserats som en följd av tillämpningen av de nya lagarna. I hela Tyskland var de mellan 300 000 och 400 000. Medicinerna i Jena, såväl vid universitetet som vid speciella, nygrundade forskningsinstitut, verkar ha deltagit i detta utan större protester. Medicinhistorikern Susanne Zimmermann skriver lakoniskt att något aktivt motstånd från medicinarnas sida mot nazistdikturen – vilket förekom i t. ex. München, där ”Vita rosen” verkade – överhuvudtaget ”inte kunnat påvisas” i Jena.

En mystisk incident som inträffade när jag nyligen hade flyttat till Jena i slutet av år 2000 får också sin förklaring. Min första adress var Ibrahimstraße 26, ett av universitetets *Gästehäuser*. Jag flyttade därifrån så snart jag fått kontrakt på en lägenhet. År 2001 upptäckte jag till min förvåning att adressen ändrats till Forstweg 26. Jussuf Ibrahim var en från Egypten stammande barnläkare och från 1917 professor i pediatrik, som under DDR-tiden försetts med hjältegloria för sina insatser, och alltså också fått en liten gata uppkallad efter sig. Undersökningar av hans medverkan under nazitiden, bl. a. i ett program för eutanasi av handikappade barn, hade år 2000 fått glorian att hamna ordentligt på sned, och man beslöt att ge gatan ett mer neutralt namn.

De olika uppsatserna i ”*Kämpferische Wissenschaft*” är tämligen heterogena till både form och innehåll. Klart är att universitetet i Jena nu troligen är det bäst dokumenterade av alla tyska universitet för den tidsperiod boken täcker. Lovorden bland tyska recenser har också varit många. Frågan har varit vem som skall kunna köpa och läsa boken; priset närmar sig 1500 kronor. Redaktörerna och förlaget har funnit en lösning på detta genom att ge ut en prisvärd, nedbandad version på 258 sidor i behändigt format. Här återfinns i förkortade versioner det inledande översiktskapitlet och de tre kapitlen om medicinsk, teologisk samt juridisk-ekonomisk fakultet. Redaktörerna skriver att särskilt notapparaten har kortats, vilket inte hindrar att finstila noter ibland kryper upp och täcker mer än en tredjedel av sidan. I ett appendix återfinns viktigare statistiska upp-

gifter, och omslaget pryds av en bild av ett präktigt nazistiskt bokbål. Thüringens Landeszentral für politische Bildung har låtit trycka en egen specialupplaga på tusen exemplar, som kan beställas gratis därifrån. Upplagan lär dock redan vara slut.

Urvalet förefaller mig välgjort, och de flesta uppgifter och resonemang som intresserat mig i den större boken återfinns även i det redaktörerna själva kallar ”folkupplagan”. Jag kan rekommendera böckerna till var och en som intresserar sig för tysk historia under denna tidsperiod eller för universitetshistoria. Jag har i recensionen bara kunnat lyfta fram ett fåtal ämnen och aspekter som jag tror kan vara av intresse för skandinaviska läsare. Särskilt rasbiologins historia i Tyskland går knappast att få en bild av utan att man intresserar sig för utvecklingen vid Jenas universitet under det nazistiska styret.

Jag skriver färdigt denna recension hos min ryske kollega, verksam i Jena som vetenskapshistoriker, en sen fredagseftermiddag. Vi dricker ryskt te och knapar på ryska kakor på hans arbetsrum efter att ha diskuterat ett gemensamt forskningsprojekt. Han berättar att det spökar i huset, särskilt sena kvällar, men att han då går ut i trapphuset och ryter åt spökena att upphöra med sina dumheter (på ryska, antar jag). Det brukar hjälpa. Innan jag hunnit komma med rationalistiska invändningar och antydningar om typiskt ryska varor som kanske får en att se spöken, slår det mig att vi sitter högst uppe i huset på Kahlaische Straße 1, där institutet för ”human ärflihetlära och raspolitik” en gång huserade. Kanske är det inte så underligt att det spökar här.

Lennart Olsson

Thomas Junker, *Die zweite Darwinsche Revolution: Geschichte des Synthetischen Darwinismus in Deutschland 1924 bis 1950*. Marburg: Basiliken Presse, 2004. 635 s. Pris 124 euro inb. ISBN 3-925347-67-4.

Thomas Junker, *Geschichte der Biologie: Die Wissenschaft vom Leben*. München: Verlag C. H. Beck, 2004. 128 s. Pris 8 euro häftad. ISBN 3-406-50834-0.

Biologihistorikern Thomas Junker, docent vid Rupert-Karls-Universität Tübingen, har under 2004 publicerat två böcker om biologins

historia. Böckerna är till omfång och innehåll – och pris, måste man tillägga – ytterst olikartade. Den ena är en fallstudie, en riktig tegelsten på över 600 sidor om den tyskspråkiga evolutionsbiologins historia under 1900-talets andra fjärdedel, 1924–50. Det är Junkers docentavhandling i något bearbetad form. Den andra boken avhandlar hela biologins historia på lite drygt hundra sidor, och har utkommit i Becks förlags *Wissen*-serie, i vilken originalpocketböcker utges inom ett brett spektrum av ämnen. Serien påminner om den franska ”Vad vet jag om?”-serien, ur vilken ett urval böcker översatts till svenska.

Innehållet i denna bok är en omarbetad föreläsningsserie som Junker höll vid universitetet i Göttingen vintern 2002–03. Priset är humant, ungefär 75 kronor, medan jag är rädd att priset för fallstudien, mer än 1100 kronor, gör att den uteslutande kommer att finnas på bibliotek och hos recensenter. Det är förvisso en vacker volym, formgiven med sedvanlig virtuositet. Trots sina 633 sidor har boken inga tryckta register. Dessa, liksom hela boken i PDF-format, medföljer som CD-ROM. I mitt tycke en utmärkt lösning, som dock säkert inte passar dem som (ännu) studerar ett verk utan att ha en dator inom räckhåll.

Junker belägger i sin omfångsrika fallstudie att den syntes av delar av systematik, genetik, paleontologi m. m. som går under namn som ”den moderna syntesen” eller ”syntetisk evolutionsteori” inte enbart var ett anglosaxiskt fenomen. En liknande utveckling skedde också samtidigt i det tyska språkområdet, vill Junker visa. Denna huvudtes understödjer han med en uppsjö av data i god tysk tradition. Akribin synes mig mycket god, och språkligt är boken en njutning, särskilt jämfört med de många tungfotade tyska avhandlingar som vandrar över mitt skrivbord i dessa dagar. Språket är föredömligt klart och enkelt, och avstår i stort sett helt från de maratonmeningar som, sträckande sig över en halv sida eller mer, kan få den mest hårdnackade svenske läsare att ge upp innan verben behagat dyka upp vid horisonten, eller möjligen på nästa sida.

En del av de forskare, vilkas bidrag till en modern syntes i den tyskspråkiga världen Junker beskriver, är välkända namn för biologihistoriker, till exempel genetikerna Erwin Baur, Hans Stubbe och Hans Nachtsheim; eller flera av naturalisterna – för att använda

Junkers terminologi – såsom Konrad Lorenz, Erwin Stresemann, Bernhard Rensch, Adolf Remane eller Walter Zündorf. I mina ögon ligger dock en av bokens stora förtjänster däri, att Junker gräver fram en rad mindre kända gestalter och visar att det inte rörde sig om enstaka forskare som drev den moderna syntesen framåt, utan just om en rörelse lik den i andra språkområden, som det engelska eller ryska. Precis som en rysk exilforskare, Theodosius Dobzhansky, hade en viktig roll för utvecklingen i USA, kom genetikern Nikolai W. Timoféeff-Ressovsky att föra den ryska populationsgenetiska traditionen till Tyskland, medan deras hemland skulle komma att hemsökas av lysenkoismen. De ryska genetiker som stannade i sitt hemland skulle gå ett oblikt öde till mötes under Lysenkoeran, och deras vetenskap närmast komma att uttraderas.

I Tyskland fanns också hot mot genetiken och andra delar av den syntetiska evolutionslära vars tillkomsthistoria Junker beskriver. De var dock av ett litet annat slag. Efter nazisternas maktövertagande stiftades snabbt nya lagar, som bland annat ledde till att samtliga professorer av judisk börd avskedades. Många andra akademiker, endera judar enligt nazisternas definition eller helt enkelt missnöjda med den riktning politiken tog, lämnade också landet under 30-talets första hälft, t. ex. Albert Einstein, för att ta ett känt exempel. Gick det att hålla isär politik och vetenskap för de evolutionsbiologer som blev kvar? För en del akademiker kom avskedandet av de judiska professorerna som en skänk från ovan. Deras karriärer syntes säkrade med alla ledigblivna lärostolar. Junker och andra forskare, som Ute Deichmann och Uwe Hoßfeld, har visat att de flesta tyska biologer som stannade kvar i Tyskland under nazisternas tolvåriga maktinnehav lät sig instrumentaliseras på olika sätt. De var nästan samtliga medlemmar i nazisternas organisationer, endera i partiet eller i det nazistiska förbundet för universitetslärare. En inte ringa andel var också medlemmar i andra organisationer, som SS, särskilt under andra världskriget, och några tjänade Nazi-Tysklands krigsapparat fram till krigsslutet 1945.

Var det ändå möjligt att bedriva ”normal” evolutionsbiologisk forskning? En av Junkers viktigaste teser i boken, och säkerligen den som kommer att stötas och blötas mest inom det tyskspråkiga vetenskapssamhället, är att

det var precis det som hände. Systematiker, genetiker, biogeografer, antropologer och andra fortsatte att arbeta i riktning mot en modern evolutionsbiologisk syntes. Visst fanns det försök att instrumentalisera särskilt antropologisk forskning för rasbiologiska och eugeniska syften, men likväl gick evolutionsbiologin vidare, tämligen opåverkad i sin vetenskapliga kärna. Lika lite som det skapades en ”tysk fysik” utvecklades det någon ”tysk evolutionsbiologi”. Junker menar alltså att det upprätthölls en rågång mellan ideologi och vetenskap. Han delar i slutet av boken in utvecklingen av den moderna syntesen i det tyska språkområdet i fyra faser: en programmatisk fas (1924–30), en latensfas (1931–37), då idéerna mognade och inte så mycket hände yttligt sett, en genombrottsfas (1938–39), och en konsolideringsfas (1940–50), då de nya tankarna etablerades och verkade inom de olika evolutionsbiologiska disciplinerna.

Tyvärre finns en del magsura kommentarer i båda böckerna om kollegor och deras arbeten, mestadels gällande vad som saknas i dessa arbeten. Junker gnäller också redan i inledningen till sin kortfattade biologihistoria över den skuggtillvaro som ämnet numera för i den tyska universitetsvärlden, och räknar upp var professorer under senare tid ombenämnts, strukits eller tillsatts med ”fel” personer. Det senare dessutom i ett tillsättningsärende, där Junker själv var en av kandidaterna, något han dock inte nämner. Hur denna litania skall bidra till att göra läsaren intresserad av ämnet är för mig en gåta. I fallstudien ondgör Junker sig i en fotnot över att DFG, den tyska motsvarigheten till Vetenskapsrådet, avslagit hans ansökan; man undrar som läsare till vad nytta. Jag hade önskat mig att en varlig men bestämd redaktionell hand hade rensat ut sådant som inte hör hemma i tryck, och som författaren rimligen kan komma att ångra att han skrivit, om han inte redan gör det.

Sammanfattningsvis har Thomas Junker skrivit två väldigt olika böcker, som båda håller hög klass. Av bestående värde är framförallt den noggranna genomgången och dokumentationen av den tyskspråkiga världens variant av den moderna syntesen inom evolutionsbiologin. Här inställer sig förstas frågan om vad som hände under samma tid inom svensk evolutionsbiologi. Vi har å ena sidan t. ex. Göte Turessons arbeten, som går

i syntesens riktning, å andra sidan t. ex. Douglas Melin i Uppsala och Nils Heribert Nilsson i Lund, som utvecklade alternativ till darwinismen. I Stockholm verkar Nils Holmgren ha hållit fast vid en redan på sin tid ”gamaldags” morfologisk linje i Gegenbaurs anda osv. Framförallt har vi stora luckor i vår kunskap om denna spännande epok i svensk biologihistoria. Är det inte dags att börja fylla dem? Anna Tunlids avhandling om genetikens historia i Sydsverige är en utmärkt början, men det finns ju fantastiskt mycket mer som ligger ogjort, t. ex. inom zoologins och paleontologins historia.

Lennart Olsson

John V. Pickstone, *Ways of knowing: A new history of science, technology and medicine*. Manchester: Manchester University Press, 2000. xii + 271 s. Pris 28 doll. häftad. ISBN 0-7190-5994-1.

Under de senaste åren har behovet av nya makrohistoriska framställningar, ”Big Pictures”, varit ett återkommande diskussionstema på teknik- och vetenskapshistoriska konferenser och forskarskolor. Fördelar – och nackdelar – med breda historiska synteser har också behandlats i tidskrifter, till exempel i *BJHS* 1993 och *Historisk tidskrift* 2003. En utgångspunkt för dessa diskussioner har varit att forskningen, i poststrukturalistisk anda, blivit alltför inriktad mot kronologiskt snäva fallstudier. Det djupa, diakrona perspektivet har fått gett vika för det sociologiskt synkrona, har det ibland hetat. Samtidigt har resultaten från dessa fallstudier varit utomordentligt svåra att foga samman till nya synteser, som problematiserar och utmanar teknik- och vetenskapshistoriens traditionella kanon. Även om den ”stora berättelsen” blivit dekonstruerad inom forskningen, är det ändå den berättelsen som fortsätter att berättas i läro- och översiktsböckerna. Mot denna bakgrund finns det anledning att uppmärksamma John Pickstones bok *Ways of knowing*, även om den redan har några år på nacken.

Med stöd i forskning inom både historia och vetenskaps- och teknikstudier har Pickstone här tagit sig an uppgiften, att på ett nytt sätt sammanfatta och teoretisera nära femhundra års utveckling inom vetenskap, teknik och medicin (STM). Han gör det utan att

följa en strikt kronologi, utan att separera olika discipliner och forskningsområden från varandra, och utan att bruka klassiska periodiseringsbegrepp och -ismer, som ”den vetenskapliga revolutionen” eller ”darwinismen”. Istället styrs framställningen av vad Pickstone kallar ”ways of knowing” (WOK). Med WOK åsyftas, enkelt uttryckt, olika former för att systematiskt undersöka verkligheten. Begreppet påminner i hög grad om Foucaults *episteme*, men är inte lika kategoriskt och tidsbundet. Medan Foucault – liksom även Kuhn – tänkte sig att olika kunskapsformer eller tanke-system i stort sett ersätter varandra över tid, menar Pickstone att de snarare överlagrar varandra. Den enkla men tänkvärda poängen är, att ett visst WOK visserligen kan dominera under en viss tidsperiod, men att det vanliga är att olika WOK existerar samtidigt, sida vid sida. På det sättet blir utvecklingen av STM till en fråga om breddning och fruktbar kombination, inte av utslagning. Nyckelordet är inte *replacement* utan *displacement*.

Pickstone utpekar tre idealtyper (i Webers mening) av WOK, som successivt har dominerat STM från renässansen och framåt: *natural history*, *analysis* och *experimentalism*. Naturalhistoria handlar om att observera, samla, namnge, beskriva och klassificera naturföremål, artefakter och information; analys innebär att konkret eller mentalt bryta ner och plocka sönder något i konstituerande element, som mineraler, strata, grundämnen, energi, vävnader, celler eller molekyler; experiment medför att man på ett kontrollerat sätt manipulerar, omarrangerar och syntetiserar något. Utöver dessa tre kunskapsformer lägger Pickstone till *technoscience*, främst representerad av de militärindustriella och medicinindustriella komplexen under 1900-talet. Det inbördes förhållandet mellan de olika kunskapsformerna, som i boken presenteras i egna kapitel, sammanfattas på följande sätt: ”analysis presumes natural history and experimentalism presumes both; technoscience projects typically include all my other ways of knowing” (8).

Pickstone situerar genomgående sina WOK till institutioner, som trädgårdar, lärda sällskap, bibliotek, museer, sjukhus, observatorier, universitet, laboratorier, företag, industriella nätverk, och därmed också till den allmänna politiska och ekonomiska historien. Kontexten är europeisk – främst brittisk och

fransk – och amerikansk. Men han går ett steg längre än att bara konstatera att STM alltid varit en integrerad del av samhället; han tycker sig också se att hans WOK har tydliga paralleller inom produktion och industri. Sålunda laborerar han samtidigt med tre idealtyper av ”ways of making” (WOM), vilka omnämns som *craft*, *rationalised production* och *systematic invention*. Dessa tre WOM kan sägas motsvara Pickstones tre WOK så, att naturalhistoria hänger samman med hantverk, analys med rationell produktion och experiment med innovation. Slutresultatet av denna konceptuella övning är onekligen elegant, även om abstraktionsgraden till slut blir väl hög.

Det är tydligt att Pickstone betraktar STM i första hand som en uppsättning praktiker, eller, som han uttrycker det, ”projekt”. På typiskt brittiskt manér inskräper han att vetenskap, teknik och medicin är arbeten och inte bara teorier, texter, diskurser och representationer. Men han garderar sig mot en ensidig historisk materialism genom att, i linje med Collingwood, påpeka att varje WOK och WOM ytterst beror av människors idéer, värderingar och mer eller mindre systematiska försök att skapa mening. Detta tänkande, om naturen, vetenskapen, tekniken, medicinen, ekonomin, det översinnliga och så vidare, kallar Pickstone för *worldreadings* eller hermeneutik. Kanske kan det bäst översättas med begreppet världsbild eller världsåskådning.

Ways of knowing avslutas litet oväntat med ett långt kapitel kallat ”Technoscience and public understanding”, där Pickstone reflekterar kring samtida brittisk STM. Tendenser som här behandlas rör förhållandet mellan naturvetenskap, samhällsvetenskap och humaniora, den ökande globaliseringen och kommersialiseringen av STM, den växande misstron mot STM samt forskares, politikernas och företagsledares försök att genom politik och kampanjer höja ”allmänhetens” förståelse för STM. Som Pickstone och många andra påpekar, har dock dessa insatser främst handlat om att öka förmedlingen av ”vetenskaplig kunskap”, inte kunskap om hur vetenskap i hela sin komplexitet fungerar. Själv förespråkar han mindre ”public understanding of science” och mera ”understanding of science for the people”. Till det arbetet har Pickstone, genom denna brett upplagda historiska studie, lämnat ett viktigt bidrag.

Christer Nordlund

William R. Shea & Mariano Artigas, *Galileo in Rome: The rise and fall of a troublesome genius*. Oxford: Oxford University Press, 2003. xi + 226 s. Pris 24 doll. inb. ISBN 0-19-516598-5.

William R. Sheas och Mariano Artigas *Galileo in Rome* är uppbyggd kring Galileo Galileis (1564–1642) sex resor till Rom, varav den första (1587) förrättades utifrån karriärmässiga motiv. Den andra Romresan (1611) gick ut på att skaffa stöd för de astronomiska rönen med avseende på fixstjärnorna, månen, Jupiter och Venus, medan den tredje (1616) utfördes i avsikt att bemöta ett tilltagande teologiskt motstånd, vilket misslyckades. Istället resulterade besöket i att kardinalen Bellarmino utverkade Galileos löfte om att i fortsättningen inte på något vis förespråka en kopernikansk världsbild. Med anledning av den gamle vännen och påven Urban VIII:s välvilliga attityd under en fjärde vistelse i den eviga staden (1624), intalade sig Galileo att det hädanefter var fritt fram att hypotetiskt diskutera såväl heliocentrismen som jordens rörelse. Den femte resan (1630) var ett led i publikationen av det ur dessa förhoppningar sprungna verket *Dialogo* (1632, sedermera benämnd *Dialog om de två världssystemen*); den sjätte resan innebar det dramatiska omtentgörandet av alla illusioner genom rättegången och domen mot Galileo.

Som vetenskapshistoriskt orienterad biografi fungerar *Galileo in Rome* alldeles utmärkt. Dess detaljerade men lättlästa redogörelse för händelseförlopp, miljöer och människor väver skickligt och elegant samman en mängd områden: de lärdas republik, optikens och astronomins revolutionerande utveckling, förhållandet mellan religion och vetenskap, reformation och motreformation, italiensk kultur och samhällsliv, barockpolitikens förutsättningar etcetera. Myntets baksida är att framställningen stundtals blir spretig, anekdotisk och kalenderbitande; vissa utvecklingar tenderar – till synes omotiverat – att föra läsaren alltför långt bort från ämnet för studien. Inte heller tas något samlat grepp om Galileos samtid, varför kontextualiseringen framstår som relativt ofullständig och fragmentarisk.

En annan frågeställning rör bokens disposition. Det kan ifrågasättas om strukturerandet av berättelsen efter Rombesöken tillför levnadsteckningen något, och i sådant fall exakt vad. Alla resor var inte likvärdigt vik-

tiga. Kapitel ett är till exempel förhållandevis innehållslöst och spekulativt, eftersom författarna helt enkelt inte vet särskilt mycket om huvudpersonens förhållanden vid denna tidpunkt. Kapitlen skiljer sig således åt ifråga om omfång och skärpa, och mycket av det som förtäljs utspelar sig i själva verket *mellan* Romfärderna. Till detta kommer att någon kulturhistorisk ansats överhuvudtaget inte står att finna. De spännande möjligheter som upplägget implicerar slarvas bort till förmån för en traditionell vetenskapshistorisk exposé. Inget fel i det, men boken hade säkerligen vunnit på en bättre överensstämmelse mellan dispositionsprincip och innehåll.

Inte sällan interfolieras värdeomdömen i texten. Författarna beskriver explicit Galileo som en hjälte och stor man, vilket förvisso kan kännas uppfriskande provokativt ställt i relation till det postmoderna tidevarvets avförtrollade förflutenheter. Avsevärt mindre nervkittlande är det värderande inslaget när Shea och Artigas tar ställning för respektive emot historiska företeelser och gestalter. För att exemplifiera, betecknas en av Galileos antagonister som illvillig och småaktig, under det att Galileo själv tillskrivs egenskaper såsom arrogans, rättmätig stolthet, gott omdöme med mera. Författarna försummar därtill inte att meddela hur de tycker att Galileo borde ha agerat i ett specifikt sammanhang. Till det kan fogas det närbesläktade problemet med psykologiserande tolkningar, det vill säga att Galileo framställs som missnöjd, ledsen och så vidare. Frånvaron av noter gör sådana satser förvirrande för läsaren: Har Galileo skrivit att han är missnöjd, eller är det författarnas uppfattning att han var det? Utan noter och en diskussion av forskningsläget förefaller även den i introduktionen stipulerade ambitionen att korrigera tidigare forskning på området aningen tandlös.

En sista övergripande problematik rör författarnas inställning till den katolska kyrkan. Tidvis ger boken ett apologetiskt intryck, eftersom konflikterna mellan Galileo och Vatikanen konsekvent tonas ned. Bellarmino må ha förbjudit Galileo att resonera kring kopernikanska frågor, men var trots det honom särdeles behjälplig efteråt: "the cardinal even provided him with a certificate that exonerated him completely" (90), vilket uppmanade Galileo till att fortsätta dryfta heliocentrismen som ett matematiskt verktyg.

En *win-win situation*, följaktligen. På samma sätt gjorde påven Galileo en ”tjänst” (*favor*) när denne fick bo hos Sienas ärkebiskop snarare än i ett kloster efter det att domen, vilken liknas vid ett ”avtal” (*deal*), väl avkunnats (195). Exempelen skulle utan svårighet kunna mångfaldigas. Fördelen med Sheas och Artigas (den sistnämnde är för övrigt katolsk präst likaväl som fysiker och vetenskapsfilosof) lätt prokatolska infallsvinkel är emellertid att kyrkan dekonstrueras som monolitisk aktör. Alla prelater var inte fientligt inställda till Kopernikus och Galileo, vartill kan läggas att konflikten i hög grad reflekterade personliga idiosynkrasier, teologiska kontroverser och en god portion misskommunikation mellan Galileo och diverse kyrkliga dignitärer.

För den som vill läsa något substantiellt om den ännu idag omstridda Galileoaffären,

kan *Galileo in Rome* rekommenderas, så länge det hålls i minnet att den vittfamnande tidsspeglning som erbjuds inte är alltigenom neutral. Å andra sidan kan Sheas och Artigas inklinationer med fördel kontrasteras mot de många positivistiskt och antikatskt sinnade undersökningar av Galileos öde som bemäng-
er vetenskapshistorien. Ingen historieskrivning är fullständigt objektiv, även om graden av ofullkomlighet i detta hänseende varierar. *Galileo in Rome* uppvisar dock överlag ett sunt historievetenskapligt förhållningssätt, vilket tillsammans med de många nyanseringarna, den sakliga argumentationen och den metodiska noggrannheten gör dess tolkningsmässiga brister nog så transparenta för den uppmärksamme läsaren.

Mathias Persson

Medicin

Per Axelsson, *Höstens spöke: De svenska polioepidemiernas historia*. Stockholm: Carlsons, 2004. 312 s. Pris 271 kr. inb. ISBN 91-7203-583-8.

Under 1800- och 1900-talen avtog dödligheten i infektionssjukdomar markant, och det är därför sjukdomen polio, också kallad barnförslamning, ofta beskrivs som en paradox. De första kända epidemierna noterades i Norrland 1881, en allvarlig epidemi bröd ut så sent som 1953, och det skulle dröja fram till de stora vaccineringskampanjerna under rekordåren kring 1960 innan svenska läkare och oroliga föräldrar slutligen kunde andas ut. Även om dödligheten inte var särskilt hög – i den värsta epidemin år 1912 dog 12 av 100 000, att jämföra med de tjugofalt högre siffrorna för tuberkulos – skrämde sjukdomen, då den kunde leda till förslamningar som i allvarliga fall blev bestående. Idag förekommer visserligen inga nya fall av polio i Sverige, men många människor lever fortfarande med följderna av den infektion de fick i sin barndom.

I avhandlingen *Höstens spöke* behandlar Umeåhistoriken Per Axelsson utförligt sjukdomens svenska historia 1880–1965 utifrån tre övergripande teman: ett historiedemografiskt, ett vetenskapshistoriskt och ett vårdhistoriskt. Axelsson visar övertygande att vissa

regioner drabbades hårdare än andra, att polio var vanligare på landsbygden än i städerna och att sjukdomen gick från att vara en barnsjukdom till att drabba alla åldrar, och i högre grad män än kvinnor. Vidare beskrivs hur svenska läkare försökt förklara och behandla sjukdomen, och hur vissa teorier kring sjukdomsorsak och smittvägar vunnit fler anhängare än andra. Här låter sig Axelsson inspireras av Ludwik Fleck och begreppen tankestil och tankekollektiv, men angreppssättet är dessvärre inte helt lyckat. Den vetenskapshistoriska diskussionen blir inte så klargörande som den intresserade läsaren önskar, något som troligen beror mindre på Axelssons framställning än på Flecks ganska otydliga begreppsapparat. Bokens sista kapitel ägnas åt de preventiva åtgärderna, turerna kring vaccin och vaccinering och till sist även hur vården av polioskadade byggdes upp och förändrades. Boken är också ganska lång och texten tät och innehållsrik.

Det är alltså en ambitiös och brett hållen undersökning Axelsson presenterar. Sedd som en helhet präglas dock studien av en viss splittring, främst rörande undersökningens kunskaps- och historiesyn. Tydligast blir skillnaden mellan de mer demografiska delarna, där polio förstås och definieras utifrån ett nutida perspektiv, och de avsnitt som rör

själva sjukdomsbegreppets mer föränderliga historia. Här skulle det ha varit intressant om Axelsson tydligare fångat upp glidningarna i polio­begreppets laddning och gjort mer av det spännande begreppet ”civilisationssjukdom”, som han lånar från Roy Porter, men tar upp först på den tjocka bokens absolut sista sidor. Att polions svenska historia spänner över samma period som framväxten av det moderna Sverige, skulle med andra ord kunna vara en möjlig ingång till en analys av polio sett som ett vidare socialt och kulturellt fenomen. Men de något spretiga teman Axelsson följer påvisar också en styrka. I analysen av sjukdom i det förflutna finns det plats för många olika perspektiv och kunskapsintresen.

David Thorsén

Kutte Jönsson, *Det förbjudna mödraskapet: En moral­filosofisk undersökning av surrogat­mödraskap*. Lund: Bokbox Förlag, 2003. 243 s. Pris 242 kr. häftad. ISBN 91-86980-29-7.

Teknologiska landvinningar har under 1900-talet radikalt förändrat utsikterna för de män­niskor som upplever en oönskad barnlöshet. Artificiell insemination och IVF-befruktning betraktas generellt som tillgångar inom den moderna medicinen, eftersom de tillfredsställer vad som i vårt samhälle kommit att bli ett upplevt handikapp. Så långt stöder och under­bygger dessa metoder samhällets heteronor­mativitet, med kärnfamiljen i fokus. Modern reproduktionsteknologi utgör dock ett potentiellt hot mot det kulturellt etablerade kärn­familjsidealet, eftersom metoderna öppnar möjligheter till reproduktion för icke­traditionella familjebildningar, såsom ensamstående och homosexuella.

Artificiell insemination och IVF-befruktning har även möjliggjort surrogat­mödraskap, det vill säga frambärandet av ett barn vilket den gravida kvinnan ingått ett avtal om att lämna ifrån sig så snart det är fött. Surrogat­mödraskapet är antingen helt, vilket innebär att surrogatmodern genomgått en IVF-behandling och mottagit ett embryo vilket skapats med de tänkta föräldrarnas ägg och spermie, eller halvt, vilket innebär att surrogatmodern så att säga donerar sitt ägg och insemineras med den tänkte faderns spermier. I det senare fallet är hon alltså barnets

biologiska mor. Den främsta skillnaden i för­hållande till AI- och IVF-metoden är det fak­tiska anlita­ndet av en kvinna för utförande av graviditet och förlossning. I förhållande till adoption utgörs skillnaden av att barnet inte existerar då överenskommelsen träffas, och – åtminstone i halvt surrogat­mödraskap – av att den biologiska modern är närva­rande i de tilltänkta sociala föräldrarnas liv.

Att ett *heterosexuellt*, gift eller sammanbo­ende, par i medelklassen som inte genom coitus kan frambringa ett barn skall få hjälp med sin längtan efter avkomma, med under­stöd av de metoder som står till buds, betrak­tas som en rättighet i faktisk paritet med den rätt att avstå barn som introducerades med preventivmedel och aborträttigheter. Trots detta, och trots att den svenska staten tillåter och till och med subventionerar befruktning genom AI- och IVF-behandlingar, är surrogat­mödraskap alltså förbjudet enligt svensk lag. I *Det förbjudna mödraskapet* genomför Kutte Jönsson en mycket detaljerad, kompa­rativ analys av surrogatmetoden. Här skall fokus läggas på några särskilt intressanta aspekter av undersökningen. Det jämförande, internationella materialet hämtar Jönsson främst från USA, där metoden använts, men också orsakat diskussion och blivit kraftigt ifrågasatt. Etiska och moraliska aspekter, ur såväl barn- som vuxenperspektivet, tas upp till granskning av Jönsson, och metoden jämförs med övrig reproduktionsteknologi samt adoption.

Bokens grundläggande fråga är huruvida det alls går att motivera ett förbud mot surrogat­mödraskap på moralisk grund. Jönsson menar att så inte är fallet. Det finns, menar han, ingen grund för att förbjuda metoden, så­ till­vida att överenskommelsen ingås av vuxna, beslutskompetenta personer på frivillig basis. Detta grundas av Jönsson på John Stuart Mills frihetsfilosofi, vilken (i korthet) innebär individens frihet till handling så­ till­vida att det inte leder till skada för någon annan individ eller för samhället. För att kunna applicera Mills teorem på surrogat­metodens kontext, måste det dock visas att ingendera parten i en överenskommelse om altruistiskt eller kommersiellt surrogat­mödraskap far illa. Det kan i så fall röra sig om en exploatering av beställarna, av den förmed­lande instansen eller av den kvinna som ingår avtalet att bära fram någon annans barn. Här använder sig Jönsson av en *tvångsklausul*

respektive *okunnighetsklausul*. Så länge surrogatmodern, de presumtiva föräldrarna och förmedlaren av surrogattjänsten är välinformerade, och så länge surrogatmodern inte tvingats in i arrangemanget av till exempel socioekonomiska skäl, kan överenskommelsen inte betraktas som exploaterande för någondera parten. Om exploatering föreligger är den beroende av relationerna som kringgärdar arrangemanget, inte överenskommelsen eller handlingen i sig själv.

Ytterligare en möjlig komplikation utgörs av frågan huruvida det är fel att köpa och sälja reproduktionsteknologi, och därmed låta den bli en del av marknaden. Att kommersialisera reproduktiva tjänster kan leda till en ”varufiering” av kvinnan och barnet, och belasta kvinnan med ett bruksvärde. Jönsson belyser frågan med en klassteoretisk respektive feministisk maktanalys, vika synliggör samhällets klasstruktur respektive rådande könsmaktsordning i relation till surrogatmetoden. Kan ett marknadsvärde sättas på en process som i regel betraktas som ovärderlig – biologiskt mödraskap, graviditet och barnsäng? Dock är ju marknaden redan närvarande i samband med tillämpade reproduktionsteknologier; så är det till exempel relativt ekonomiskt kostsamt att adoptera eller göra en IVF-behandling. Detta utgör dock inget ideologiskt problem för staten, som i dessa fall skjuter till subventioneringar i stället för att anlägga ett kritiskt kommersialiseringsperspektiv.

En ekonomisk faktor uppfattas alltså inte alltid som degraderande för de inblandade parterna. Kanske, menar Jönsson, är ett avlönat mödraskap provocerande eftersom det utmanar gränsen mellan det ”naturligt” kvinnliga och kvinnligt arbete. Dessutom tillhör kvinnligt arbete i den privata sfären – i motsats till den offentliga – det som enligt normen bör vara oavlönat. Avlönat surrogatmödraskap skulle kunna utgöra en förlängning av den feministiska kampen för en uppgradering av traditionellt kvinnliga arbeten och en betoning av kvinnans rätt att, liksom mannen, bestämma över sin egen kropp.

Så långt några aspekter på Jönssons analys av surrogatmetodens vara eller inte vara. Resonemanget är mycket omfattande, och Jönsson är framgångsrik i det som till sist blir en rak argumentation mot det svenska förbudet och en motivering för metodens införande i såväl sin altruistiska som kommersiella form.

Det går, enligt Jönsson, inte att förbjuda ett dylikt avtal mellan vuxna, myndiga personer. Att avtalet i sig självt skulle innebära att skada åsamkas en eller flera av de inblandade parterna går inte att påvisa, något som Jönsson framgångsrikt argumenterar för, t. ex. genom de ovan nämnda tvångs- respektive okunnighetsklausulerna. En värdefull betoning av statens roll i reproduktionen ges också, och Jönsson gör en kort men värdefull tillbakablick på det Folkhemssverige vilket födde den starka tron på kärnfamiljen, en tro som möjligen ligger till grund för den hårda och heteronormativa regleringen av reproduktionstekniker i vårt land. Ett något enkelt språk till trots är Kutte Jönssons bok ett mycket intressant och övertygande argument för surrogatmödraskapet som reproduktiv metod. Den torde dessutom vara mycket läsvärd för breda lager av forskare med ett politiskt och genusteoretiskt intresse.

Emma Shirran

Sherwin B. Nuland, *Doktor Semmelweis och barnsängsfebern*. Sv. övers. Nora: Nya Doxa, 2005. 153 s. Pris 185 kr. inb. ISBN 91-578-0452-4.

Det finns knappast någon akut sjukdom som är lika fruktansvärd som puerperalfiebern, konstaterade den amerikanske läkaren Charles Delucena Meigs år 1851. ”Det är något så rörande med en kvinnas död, då hon nyligen fött sitt barn till världen; något så sorgesamt då omhuldade förhoppningar sviks; något så ömkligt då den nyfödda, hjälplösa varelsen blir övergiven, för alltid berövd den ömma vård och de smekningar som den behöver – att också det mest förhårdande hjärta förnimmer katastrofen”. Läkarnas sjukdomsbeskrivningar var också laddade av skrämmande symtom: häftiga feberattacker, delirium, en kraftig smärta som från buken spred sig till hela kroppen och gjorde även den mildaste beröring plågsam, våldsamma kräkningar, variga sår och slutligen, strax innan döden inträffade, en intensiv lukt av instängd sjukdom och förruttelse. Diagnosen fastställdes ofta definitivt efter obduktion, i många fall utförd av samma läkare som tidigare förlöst barnet och sedan följt kvinnan genom det nedbrytande sjukdomsförloppet. Barnsängsfeber var tveklöst en sjukdom som berörde.

Det är därför inte förvånande att många läkare ägnade mycket möda åt att försöka förklara och givetvis behandla den fruktade febern. Kanske är det inte heller någon tillfällighet att en av medicinhistoriens mest uppmärksammade och omskrivna läkare var just förlossningsläkare: Ignáz Philipp Semmelweis (1818–65). I en nyutkommen essäbok, *Doktor Semmelweis och barnsängsfebern*, tecknar den amerikanske läkaren Sherwin B. Nuland ett personligt färgat porträtt av den ungerskfödde obstetrikern.

För Semmelweis är en av medicinhistoriens megastjärnor. Hans stora bedrift var att han presenterade en teori kring vad vi idag skulle kalla överföringen av ett smittämne – vilket han identifierade som ett ”ruttnande organiskt material”, som primärt kom från obduktionsrummens lik eller från infekterade sår hos någon på avdelningen – och att han introducerade en enkel och praktisk metod för att komma tillrätta med problemet (handtvätt i klorkalk, nagelborstning och en i övrigt noggrann sjukhushygien). Efter införandet av de ganska enkla rutinerna sjönk dödligheten drastiskt, och under vissa goda månader inträffade inte ett enda dödsfall. Semmelweis hade dock svårt att vinna gehör för sin nya metod, och hans frustration över svårigheterna att få sina tankar accepterade tog över tid allt häftigare uttryck.

Sannolikt bidrog denna pulserande envishet till att göra Semmelweis till en av den moderna medicinens främsta sköldbärare. Det skulle dock dröja mer än tjugo år från hans död på ett sinnessjukhus i Wien år 1864 till dess att han i och med bakteriologins genomslag fick sin renässans. Samtidigt gör de många legenderna och anekdoterna kring hans liv, tillsammans med det begränsade antalet källor, det nästan omöjligt att få ett mer handfast historiskt grepp om hans person och verk. Men för den expanderande medicinska vetenskapen blev Semmelweis en stark resurs. Dogmatismen och överdrifterna skyldes snabbt över, menar den engelske medicinhistorikern Irvine Loudon i sin grundläggande och empiriskt massiva *The tragedy of childbed fever* (2000), och i främsta rummet sattes istället det humanistiska patoset, den praktiska orienteringen och den empiriska undersökningsmetoden.

Det är i det här sammanhanget synd att inte Nuland gör mer av sin beskrivning av Semmelweis intresseväckande gestalt. Hos

Nuland framstår Semmelweis som en blandning av en i antik mening tragisk hjälte, som faller offer för ett öde han själv inte kan undfly, och en havererad personlighet ansatt av accelererande syfilis, Alzheimer eller möjligen manodepressivitet. Nulands bok lyckas så inte frigöra sig från myten Semmelweis, och kommer därför strikt vetenskapligt inte mycket längre än Sir William Sinclairs snart etthundra år gamla Semmelweisbiografi.

David Thorsén

Vivian Nutton, *Ancient medicine*. London: Routledge, 2004. xiv + 486 s. Pris 65 pund inb. ISBN 0-415-08611-6.

Vivian Nuttons bok om antikens medicin är en kronologiskt upplagd, läsvärd skildring av läkekonstens tidigaste historia. I samarbete med Wellcome Trust har han under många år intresserat sig för och undervisat i detta ämne och resultatet är nu en rik skildring av Hippokrates och Galenos värld. Bokförlaget menar att den här studien är den första sammanhållna studien av antikens medicin på över hundra år.

Avsikten med Nuttons studie är att visa den antika medicinens mångfald. Med den klassiske medicinshistorikern Henry Sigerist som förebild visar han hur olika uppfattningar om medicinen påverkat människorna och deras omvärld. Han lyfter fram hur tankekollektiven, inte de enskilda genierna, legat bakom läkekonstens utveckling. Grekerna, som länge kom att spela en större roll för medicinens utveckling än romarna, trodde att sjukdom kunde orsakas av många olika saker, som gudarnas vrede, ormbett och dålig luft. Under den hellenistiska eran utvecklades medicinsk botanik och farmakologi, samtidigt som Nutton menar att kontakterna med egyptierna borde lett till en utvecklad syn på kroppen och kirurgin. Han framhåller dock att de senares tradition att mumifiera inte på något vis var en medicinsk handling från deras sida. Romarna fäste tidigt en lägre status vid botande och läkekonst, något som kom att påverka deras inflytande negativt. I Romarriket utövades medicinen framför allt av främlingar, greker eller slavar. Nutton anser att grunden till den västerländska medicinen lades när grekisk medicin inkorporerades i det romerska samhället, något som skedde några årtionden före Jesus födelse.

Vi möter även de stora tänkarna från antikens dagar i Nuttons bok. Hippokrates, en omtalad figur som vi egentligen vet mycket lite om, får tre kapitel i bokens början. Galenos, som framträder tydligare i källorna, tilldelas två kapitel lite längre fram i arbetet. Nutton anser att det framför allt är Hippokrates arbete med att ge ut andras texter som gett honom epitetet ”medicinens fader”. Hippokrates empiriska studier lade grunden till en medicin som på allvar kunde kontrastera sig mot alla de gudadyrkande sekter som också utövade läkekonst under antiken. Någon tydlig kontrast mellan Hippokrates och anhängarna av exempelvis Asklepios ges dock inte i studien. Nutton betonar snarare avsaknaden av en sekulariserad medicin och hur religionen och den medicinska erfarenheten samverkade. Galenos, en grekisk läkare som kom till Rom 162 e. Kr., var även han djupt påverkad av Hippokrates texter, men förnekade inte sig själv på något vis. Författaren menar till och med att Galenos envisa vidhållande av sin egen förträfflighet gör hans texter problematiska som historiska källor.

Galenos började sin karriär i Pergamum och fick snart i uppgift att förbättra de dyrbara gladiatorernas hälsa, något som han lyckades göra med glans. Hans intresse för anatomi, dissektion och farmakologi belönade sig, och Galenos menade att enbart två gladiatörer dött under hans första ämbetsperiod, medan hela sexton stycken hade avlidit under hans företrädares tid som deras läkare. När han flyttade till Rom var han fortfarande en ung och okänd läkare, som snart kom att arbeta för kejsaren Marcus Aurelius. Galenos var en rastlös själ, som reste mycket och samlade örter, och på så vis växte hans ryktbarhet. Kapitel 15 är en biografi över Galenos liv, som man tror varade ungefär till 200 eller 216 e. Kr.

Många fler personligheter återfinns i Nuttons studie. Vi möter Platon, Aristoteles, Diokles och Empedokles, som alla var kunniga på områden nära medicinen; Proxagoras, som myntade uttrycket puls angående artärernas rörelser; Celsus och Herophilus, liksom Erasistratos, hör också till de tänkare som boken tar upp. Nutton tydliggör konsekvent att Hippokrates och Galenos, hur stora de än har blivit under historiens gång, långt ifrån var ensamma om att utöva eller utveckla medicinen. I slutet av arbetet möter vi också juendomen och de första lasaretten.

Nutton säger sig ha haft tre huvudsakliga avsikter med sitt arbete: att belysa antikens medicin i utvecklingen av den moderna medicinen, att klarlägga den antika medicinens fortsatta inflytande på moderna uppfattningar av läkekonst samt att illustrera dess mångfald och nyanser. Boken gör allt detta på ett lysande sätt. Den rekommenderas varmt till alla med ett intresse för läkarvetenskapens och kroppsuppfattningarnas historia.

Anna Lundberg

Jan-Otto Ottosson, *Psykiatri i Sverige: Vägval och vägvisare*. Stockholm: Natur och Kultur, 2003. 348 s. Pris 397 kr. inb. ISBN 91-27-09461-8.

Denna volym kan betraktas som en svensk pendang till den nyligen utgivna, internationellt orienterade *Psykiatriens samtidshistorie* av den norske psykiatern Einar Kringlen, recenserad i *Lychnos* 2004. Den innehåller en initierad översikt över det senaste halvseklets utveckling i den svenska psykiatri och mentalvården, över förändringar i det psykiatriska sjukdomspanoramat och nya behandlingsmetoder. Denna del följs av korta presentationer av omkring tjugo ledande gestalter inom fältet. Ottosson själv hör till tätgruppen i de gångna decenniernas svenska psykiatri, där han på sin tid intog en tämligen kontroversiell position genom att tydligt ta ställning för psykodynamiska uppfattningar i en miljö som starkt dominerades av en biologisk grundsyn. Boken avslutas med ett slags professionellt testamente, där författaren ger sin personliga syn på framtida utvecklingsdrag inom fältet, och den är även i övrigt ganska personligt hållen. Det gäller inte minst den biografiska avdelningen, där författaren pekar ut sina ”vägvisare” i ett långt yrkesliv; den formar sig därmed till en sorts värdeologisk atlas över Sveriges psykiatriska elit under efterkrigstiden.

Boken har en heltäckande ambition. Det resulterar i att även tämligen perifera spörsmål – som åtstörningar, utseendefixering och amalgamsjuka – tas upp, medan angelägna teman, som exempelvis tvångsvård eller 1990-talets psykiatireform, behandlas alltför summariskt. Den uppvisar för övrigt det inom denna genre vanliga internalistiska och nutidsorienterade perspektivet. Författaren vill visa upp framstegen snarare än att historisera

skeendet bortom det självupplevdas horisont. En svaghet i detta avseende är att han konsekvent bortser från de numera rätt omfattande historiska forskningsresultaten kring ett antal centrala teman i samtidspsykiatrin. Framstegssynen tar sig även uttryck i att tiden före 1950 avhandlas på några få sidor och sägs ha präglats av barbari, slentrian och okunskap.

Ottossons arbete är lättläst och lärorikt, och därmed väl ägnat som en allmän introduktion till sitt ämne. Den kan också med fördel användas i olika psykiatriska utbildningar, och ge den historiska bakgrunden till nuläget, som i hög grad präglas av den genomgripande reform som psykiatrin genomgick för ett decennium sedan.

Franz Luttenberger

Jole Shackelford, *A philosophical path for Paracelsian medicine: The ideas, intellectual context, and influence of Petrus Severinus (1540–1602)*. Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, 2004. 519 s. Pris 500 DK inb. ISBN 87-7289-817-8.

1500- och 1600-talens paracelsistiska medicin har ägnats avsevärt utrymme i de senaste decenniernas historieskrivning. Någon uttömmande studie över den danske läkaren Petrus Severinus *Idea medicinae philosophicae* (1571) – det kanske mest betydelsefulla verket för denna tankeströmnings utveckling – har emellertid aldrig tidigare publicerats. Jole Shackelfords *A philosophical path for Paracelsian medicine* är därför ett ytterst välkommet bidrag till medicinhistorien.

Severinus främsta insats bestod i att han gav Paracelsus kontroversiella läror en akademiskt acceptabel form, framförallt genom att förena dem med element ur den nyplatoniska filosofin. Liket de flesta som tog intryck av Paracelsus skrifter försökte han också i viss mån harmonisera dennes filosofiska hugskott med den traditionella skolmedicinen, som förfäktades av klassiska auktoriteter som Hippokrates och Galenos. I stor utsträckning kom Severinus naturfilosofiska begreppssystem därigenom att definiera den paracelsistiska tankeströmning som svepte fram över Europa under följande decennier.

I bokens första, övervägande biografiska, del skisserar Shackelford den intellektuella miljön i 1500-talets Danmark och Severinus personliga karriär som kunglig livläkare. Ett

separat kapitel ägnas även hans betydelse för den medicinska och alkemiska verksamhet som bedrevs av den samtida Tycho Brahe. Därefter följer en fördjupad analys av Severinus naturfilosofiska tankevärld såsom den uttrycks i hans *Idea*, det enda längre verk han avslutade under sin levnad. I fokus står hans s. k. *semina*-teori, enligt vilken sjukdomar hade sitt ursprung i okroppsliga ”formfrön”, som under astral påverkan gav upphov till skadliga ämnen i den mänskliga kroppen. Shackelford lyckas här på ett föredömligt sätt bena upp den annars så otillgängliga och komplicerade begreppsapparat som dominerade den paracelsistiska diskursen.

Shackelford ägnar dock merparten av sin bok åt att spåra Severinus inflytande på 1600-talets paracelsism. I en serie detaljstudier visas hur *Idea* influerade en lång rad naturfilosofer, från Francis Bacon och Robert Boyle till Jean Baptist van Helmont. Betoningen ligger här på hur Severinus idéer tranformerades och förändrades i händerna på andra lärde. Även om Daniel Sennert kunde tala om en ”severinsk skola”, var den akademiska paracelsismen ett ytterst heterogent tanke-system. Den var också en filosofi som resulterade i en rad kontroverser, både genom att den utmanade den traditionella humoralpatologin och – framförallt – genom dess långtgående religiösa implikationer. I sin *Idea* presenterade Severinus inte endast en medicinsk teori, utan ett slags ”biologisk metafysik”, som Shackelford uttrycker det; en naturfilosofi som omfattade alla naturliga processer och där gränsen mellan jordiskt och gudomligt inte sällan tycktes upplösas. En rad lärde, från Thomas Erastus och Andreas Libavius till Ole Worm, kom också att rikta skarp kritik mot Severinus och hans efterföljare. Inte minst under de turbulenta decennierna före trettioåriga kriget kom paracelsismen att förknippas med religiös och politisk heterodoxi. Så kunde exempelvis den tidigare sympatisören Worm se illavarslande kopplingar mellan Severinus naturfilosofi och de mytiska rosencreutzarnas krav på politisk och religiös reform, vilket omsider fick honom att ta avstånd från paracelsismen.

Även om Shackelford ägnar denna kritik ett visst utrymme, är paracelsismens roll som socialt, politiskt och religiöst sprängstoff av underordnad betydelse i hans skildring. Som helhet är boken ett traditionellt hållet exempel på klassisk idéhistoria; ett ytterst grundligt

hantverk, men samtidigt tämligen snävt fokuserad på paracelsismens underliggande naturfilosofi. Några omvälvande nytolkningar bjuder Shackelford således inte på. Däremot på gedigen lärdom, som gör hans bok till en

användbar grund för fortsatt forskning, och som dessutom placerar en försummad del av det skandinaviska 1500-talet i ett internationellt perspektiv.

Håkan Håkansson